

U'KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TUUCH UJ

Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noj lu'umil México, México
ISBN:

Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u táanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel junp'éel ts'iibil ju'un u yuumili'.

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj

U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Aílotsue Aguirre Elizondo

U x-Tsolil ts'iib
Aurelio Torre

Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados

Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León

j-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez

Tsool ts'ib

E'esajil		6
Úuchben Tsikbalil 1	México, u kúuchil u tuuch uʼ	9
Úuchben Tsikbalil 2	U ketlanil: ka'a ma'alob ʼanalnaʼko'on	21
Úuchben Tsikbalil 3	ʼ-Kanáano'ob ti' yóok'ol kaab	31
Úuchben Tsikbalil 4	U suunaʼil kuxtal ti' kaaʼ	45
Úuchben Tsikbalil 5	Ko'one'ex k'a'asik ba'ax k oʼéelo'	59
Úuchben Tsikbalil 6	Mina'an u xuul	71
Úuchben Tsikbalil 7	Kéetlanil	85
Úuchben Tsikbalil 8	Pe'echak'	95
Úuchben Tsikbalil 9	Je' u yaantaʼteech kiimak óolalil wa ka ts'aik u áantaʼil ti' a wéet baatsili'	105
Úuchben Tsikbalil 10	U cha'antaʼil Uʼ	113
Úuchben Tsikbalil 11	Náaʼalchaʼ kuxtalil	121
Xúul t'aan		130

U káaʔbal

Le chan xchúupalaalo'ob yéetel le chan xiipalaalo'ob tu noʔ lu'umil Méxicoe' yaanti'ob u páaʔtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toʔ óolal tu'ux ku ye'esa'al tsiikil ti' tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaʔ u yaantalo'ob ti' jump'éeel lu'um tu'ux yaan kiimak óolal, jeets' óolal yéetel múul bisbáail ka' ma'alob noʔochchaʔko'ob yéetel u yutsilo'ob, chéemba'ale' ma' unaʔ u ts'abaʔ juntséelil le yóok'ol kaabo'. Le analte'a yaan tsikbalil yéetel kúben t'aano'obo' tumen u nu'ukulil kaambal u tia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'a'ana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u táakpaʔlo'ob.

Le muuch' analte'oba' u "Yúuchben tsikbalilo'ob tu tuuch uʔ" tumen u tia'al le úuchben mexicoilo'obo', le tuucho' beey u ts'u'u wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le kiino'obo' yéetel le máako'obo'. Le ts'u'o' leti' u jaan pik'éenil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku much'kubáaʔ le máako'ob yéetel uláak' kaʔa'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

Utia'al le úuchben ch'iibalo'obo', junʔuntúul máake' unaʔ u yaabiltik le ba'alo'ob kuxa'an tu bak'ampachi'. Le tsiikil ti' le yóok'ol kaaba' jach k'a'ana'an. Jach séeba'an táan u bin u k'aaskuntikubaʔ yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob ti' beyxan táan kaxtik ka' chéeʔnaʔko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbalo'ob beyxan yéetel le kúbeno'ob yano'ob ichil le analte'a, le paalalo'ob tulu'umil Méxicoe' yaan una'atiko'ob u k'a'ana'anil u kaʔtalo'obe' ti' jump'éeel lu'um chuup yéetel jejeláasil kuxtalil. Le t'aan Méxicoo' ku taal ti' u yóoxp'éeelil u juumil u t'aan náhuatl: meztli, u k'áat u ya'aleʔ uʔ; xictli, tuuch wa u ts'u' wa kúuchil México: Jump'éeel kúuchil tu Tuuch le uʔo'.

Ti' u tuuch le Uʔo' unaʔ u káaʔal le jeel bisbáailo', u ye'esa'al tsiikil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México jump'éeel kúuchil jach ma'alob utia'al u káaʔal u ka'a meyaʔta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik jeel bisbáail yéetel le lu'um je'elbix mix juntéen úuchike'.

1

Úuchben Tsikbalil:
México, u Kúuchil u tuuch uó.

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

México: U kúuchil u Tuuch le uʔo'

Juntéenʔeake' yaanchaʔ biin ka'atúul chan xchúupal yéetel ʔuntúul chan xiipal ʔach ku múul bis kubáalo'ob. Tu yóoxtúulo'obe' yaanti'oob wakp'éelil u ʔa'abo'ob beyxan múul xookil u bino'ob, u k'aaba'obe' xLupita xJulia yéetel ʔNico.

Jump'éelk'iine' le táan u ʔóoklo'ob tunaʔil xooke' te' beʔ tuux ku bino'ob yáanal le k'áaxo', náay u yóolo'ob tumen tsáay u chukpachtiko'ob ʔuntúul t'úul. Áalkabnaʔo'ob tu paach, ka' tu yilaʔo'ob u yokol ichil ʔump'éel saʔkab, k'as ʔela'an, tumen bey ʔump'éel ʔool éek'chaʔa'an yéetel sak lu'um beyxan yéetel sa'am lu'um, sakpoose'en.

iʔak' u yóolo'ob ka' ʔ-ooko'ob ichil, káaʔ u xiimbalo'ob yáanal lu'um ʔach saasóole'ení. Tu yilaʔo'ob u p'iit yáalkab le t'úulo'. Tu tsáaypachto'ob tak ka k'uch tu xuul le ʔooloʔ ka wa'alchaʔiʔ.

-iBix a beele'ex-tu ya'alaʔ le t'úul ti'obo'-iK'iimak in wóol ikil in k'amk'é'ex tu Tuuch le Uʔa'!

Le chan xchúupalo'ob yéetel le chan xiipalalo' ʔach ʔa'ak'a'an u yóolo'ob. Mix ʔuntéen u yu'ubo'ob u t'aan ʔuntúul t'úul.

-xLupitae tuk'aataʔ ti'e t'úulo'-ʔBix a k'aaba'-yéetel-ʔBix a beetik utia'al u béeyta'al a t'aan?

Le t'úulo' tu núuktaʔ:

-In k'aabae' Ñam, teen le t'úul kaʔa'an te' uʔo'. ʔMa' wáaʔ k'aʔa'anen te'exi'

-ima', tsikbalto'on! -ika' papaxk'abchaʔo'ob yéetel k'iimak óolal.

iKo'otene'ex! Táanile' ookene'ex tin wéetel te' ʔach ʔats'uts kúuchila'-tu núuktaʔ Ñam. iKin siikte'ex ʔump'éel siis ch'uʔuk!

Le ka' ʔóok' le paalalo'ob' te' yáanal lu'umo' le táan u bino'ob tu paach le t'úulo' tu yilaʔo'ob ʔump'éel kaaʔ ʔach ʔats'uts: tuláakal le

ba'axo'obo' ñach tu p'is utia'al paalal, beyxan chéen meñen xiipalal yéetel meñen xch'úupalal ka'a'ano'obi; mix ñuntúul nukuch máak ka'a'ano'obi.

Le táan tu bino'ob tu paach Ñam, ñaañap u chi'ob tumen táan u yiliko'ob u xiimbal uláak' chan xiipalalo'ob yéetel chan xch'úupalalo'ob te' beño: ñuntúul áantañil ñts'aak yañ, uláak'e' xka'ansañ xook; ñuntúul chan xch'úupale' u naat'imañ u t'inchak balak' ook ka' máaniñ táan u ñiitik ñump'éel xúuxak chuup yéetel yiich che'ob; tu tu'uk' le beño' yaan ñuntúul ñkanankaañ, maaschan táanile' ñummúuch'

paalalo'ob táan u bin u paaxo'ob te' beño. Ñach ñats'uts tuláakal mix ba'al éek' yéetel ñach yaan kiimak óolal ts'óokole' ñach utso'ob. Le naño'ob yéetel tu'ux ku yúuchul koonole' ñach ñats'utstako'ob boona'ani'lo'ob beyxan u paklo'obeñ ñats'utskiinta'ano'ob beyxan ts'aba'an ñats'uts loolo'ob. Mix ñun xéet' ñu'un wa plástico pula'an te' beño, beyxan ku t'aankubáalo'ob

yéetel kiimak óolal. Tak u yalak' peek'o'ob yéetel ñmiiso'obo' kuláak'intikle paalalo'obo' ñe'el tu'uxakka xiiko'ob u beeto'ob wa ba'axe' beyxan chiika'anti'ob kiimak u yóolo'ob. Le ka'a'ano'ob te' kaaño' ku yilpañal ñach u yaabiltmo'ob Ñam, tumen tuláakalo'ob ñach ku méek'iko'ob, ku ts'uuts'iko'ob wa ku kiki' ma'achañ tu k'abo'ob. Ma' chéen le kaañ ka'ach ñach ñats'utso', ba'ale' tak tu bak'an paach ka'ach ñach ñats'uts ku chiikpañañ nukuch wiitso'ob.

K'ucho'ob xan ti' ñump'éel nañ, yaan u nukuch ts'iibilo'ob ñach ma'alob bona'anik ku ya'alik "Siis ch'ujuk" ka' ooko'ob Ñam yéetel u yóoxtu'ul éetailo'ob -iU'uyeñ ñach k'añ óola'anech waye!- a'alañ ti' tumen xJulia-Tsikbaltto'on tuláakal.

Ñam tu che'e'eta' ka' tu tsika' u yuumil u kúuchil le koonolo', ku k'abatik xLety. Ichil ts'aba'an ñump'éel mayakche' yéetel ya'abach nu'ukulo'ob beeta'an yéetel che' chuup yéetel siis chíu'uk, ñe'eláas u kii'ilo'ob. xLety tu k'áata' ti'ob wa u k'áato'ob p'áatal ichna' wa ñ-táankab. Ñam tu ya'ala' táankab. Le ka' jóok'obe' páatcha' u yiliko'ob ñump'éel ñach ñats'uts ya'axtak che'ilo'ob.

Kuula'ño'ob tu bak'am paach ñump'éel wóolis mayakche', ts'aba'an u piixil nook' chak yéetel sak u me'jen cuadrosilo'ob ñach mimi'ski' le kúuchila', chíumukil te' mayakche'o' ts'aba'an ñump'éel chan paak'al lool.

Ñam tu pakta' le paalalo'ob le táan u ñantiko'ob u siis chíu'ukil.

-Teen u túulil mexicanolilen ka'akbalen tu Tuuch le u'ño'-tu ya'ala' ti'ob-il a wile'ex, k-úuchben chíibalo'obe' táan ka'ach u máan u kaxtiko'ob tu'ux ka'ach kéen u chíumbesiko'ob ñump'éel No'och no' lu'umil, le óolale' xiimbalna'ño'ob tak u kúchlo'ob tu ñats'uts ña'il Texcoco. Ti' túun tu yila'ño'ob u chíikulil ku pa'atiko'obo'. Yaan ñump'éel chan peten tuunich, tu'ux ku si'ñil ñunkúul pak'aní, tu yóok'ole' p'okokchaji' ñuntúul ñ-koot táan u kiinsik ñuntúul kaani'. Leti'obe' tu na'ata'ño'obe' u kúuchil si'ñti'ob utia'al Xna'tsil lu'um.

-ñXna'tsil lu'umil wáa'ñ? tu k'áata' ñNico.

-Ñach beyo', bey u ya'aliko'ob ka'ach ti' le yóok'ol kaabo'-tu núukta' Ñam-Le xNa'tsil lu'umo' ñach u yaamiltma' ka'ach le chan xéet' lu'umo', kex o'ela'an ta' no'och yóok'ol kaabe', leti'e tu yéeya' le xéet' lu'uma' ka' nuupcha'ak máantats' le lu'umo' yéetel U', utia'al u paklan kanáantikubáalo'ob wa ku k'abéetcha'ñ.

-ñu nuupubáalo'ob wáa'ñ utia'al máantats'?- tu k'áata' xLupita-ñBix túun lelo'?

-U bee'ñil éek'ñoch'éenil yáanal lu'ume' te' tu'ux taalo'ono'-Tu núukta' Ñam-ñump'éel u suumil tuuch; U k'áat ya'ale', bey ñump'éel chowak suum ku nupik yóok'ol kaab yéetel U', utia'al múul kanáantikubáalo'obe',

u múul tséentikubáalo'ob, u múul yáantikubáalo'ob wa ñach ku k'abéetcha'ñ u tokik u báalo'ob -Túule' tu ñan xula' u t'aan'-ka' ts'o'oke' ka' léeki'ñ: u Tuuch lu'ume' tia'an Texcoco, yéetel u tuuch U'ñe', waye', u k'aba'e' "U No' Lu'umil Paalal".

Tene' ŷach k'aš óola'anen tumen túuxta'aben tí Texcoco utia'al in pixik ŷump'iit u sáasil le Ušó' yéetel utia'al in kanáantik le tuucha'. Téela' kin ch'ene'etik le lu'umo', kin wilik u ŷa'il Texcoco, te'elo bey tí ŷump'éel néen, kin wilik le Ušó' beyxan kin wilikinbaš: ŷuntúul t'uul. Tu noš kaašil México kin wila'aš tak waye', kin kanáantik le xNa'tsil lu'umo'-tu ya'alaš Ńam, óoli t'uubul u tuukul aniki'.

K'UBEN TÍ KAAŠ

1. Yéetel ŷump'éel melón, ŷump'éel limón yaan a máank'abtike'ex xNa'tsil lu'um yéetel Uš. Tí ken a wile'ex ŷump'éel bek'ech sóoskil tu bak'am paach méelón, tí ken a meente'ex u yoochel u mejen kaašil México, ts'ó'okole' ka' k'axike'ex u suumil u tuuch tu chúumukil México tak u náachil Uš.
2. Muuchkinsak'abe'extí ŷeets'óoliltuláakale'ex:
 - a. ŷBix anik ušé' le ken cha'ant tí u náachil yóok'ol kaab?
 - b. ŷBa'axten xNa'tsil lu'ume' tu yéeyaš México utia'al u ts'aik u tuuch Uš?
 - c. ŷBix a wu'uykabaš ŷmexicanoilech wa xmexicanailech?

K'UBEN TI' TEECH

1. Kaxt tu chúumukil a naak' a tuuch. Il a wil tia'an tu chúumukil a wiinkilil. Beey ixtako', u tuuch u3e' tia'an chúumuki3.
2. Il a wil u chíikulil México, yaan a na'atike'ex 3aa3 u t'aan Ñam.

3. Ti' a ts'ib 3u'ne' beet a woochel múul anikech yéetel ka'atúul a wéetailo'ob, Ts'o'okole' ka' ts'a'ik ta tséele'ex u yoochel Ñam táan u tsikbaltik yóolal u tuuch U3.

2

Úuchben Tsikbalil:
U ketlanil: ka'a ma'alob
Janalnaŋko'on

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U ketlamil: Ka' ma'alob ʔanalnaʔko'on

Ñam tu bisaʔ xLupita, ʔNico yéetel xJulia ka' u k'aʔ óoltiko'ob u Noʔ Lu'umil paalal. Je'ebalak a k'áateʔ yaan: naʔil meyaʔ, ba'ale' ixma' buuts'iʔ, chéen meʔen paalal ku meyaʔo'obi', tumen ʔuntúul noʔoch máak ma' tu yóokol tumen tuláakal ba'ale' chichan ʔach beey ʔump'éel noʔ kaaʔ báaxale'. Yaan xan noʔoch k'áax, chan xi'ipal yéetel chan xch'úupal ʔkolnáalo'ob, uláak'o'obe' ku mooliko'ob xta'miis, ʔ-kanan k'áaxo'ob, chan xi'ipal yéetel chan xch'úupal táan u táatkuntiko'ob u ch'úʔukil u yich che', yaane' táan u liisiko'ob naʔo'ob, tak le ʔkanan kaaʔo'obe' ʔach ku meyaʔo'ob, ts'o'okole' mix ʔ-ookolo'ob yaani'. Leti'obe' ku

kanantiko'ob ma' u yúuchul loob ti' tuláakal ba'alo'ob kuxa'an ich k'áax.

Ñam tu bisaʔ le meʔen paalalo'oba' tak ʔump'éel noʔoch ts'iib ku ya'alik beya': "Ki'imak óolal k K'i'iwik". Te'elo', tuláakal naʔil koonole' ʔeʔeláasil boonol yaanti', chéen u kiki' bookil ʔanal ku ʔóok'oʔ: u ki'ibokil pak'ach waaʔil ix'iim, ch'úʔuk waaʔil, u bookil u yich che' yéetel u ʔa'il u yich che'. Chan xch'úupal yéetel chan xi'ipal u búukintmaʔo'ob u ʔats'uts nook'o'ob, táan u koniko'ob meʔen paak'alo'ob: pak'am, ki'ibokil xiu ʔanal, tomillo, aʔo yéetel uláak' xa'ak'il ʔanal.

Ñam tu yilaʔ ʔNicoe' ma' u k'áat luuk'uʔ tu naʔil koonol ch'úʔuk waaʔ yéetel chukwa', ka' tu

ya'alaš ti' xLupita beyxan ti' xJulia ka' kulašnaško'ob te'elo'.

-Bix a wilike'ex le k'iwwika"-tu k'áataš-Sáansamal ya'ab mejen paalal ku taalo'ob waye'. Yaane' ku koniko'ob le ku šochiko'ob ich k'áax, uláak'o'obe' ku taalo'ob maan. K'iwwike' ti' ku muuch'talo'ob kašnáalilo'ob tuláaklo'one'ex múul bisikba'o'on-tu ya'alaš Ñam.

-A k'áat xuupe' ka manik šeba'axake', šma' wáa beyi'?-kiimák u yóol šNico ka' tu ya'alaš-. iKa manik tuláakal ba'al uts ta wiiche'!

Ñam tu núuktaš ti':

-Ma' bey ixtako', xuupe' chéen utia'al a manik ba'ax šach k'ašbéet techo', chéen lelo', ba'ale' yaan ka'ap'éel ba'al unaš a wošéeltik, wa mae' itáan k kaxtik loobil!

Mejen paalalo'obe' t'uubulo'ob tu cha'antiko'ob. Ñam káaš u tsool xiikin:

-Unaš a wošéeltik: le ba'ax ka šantiko' ma' unaš u beetik teeč loobil ti' teeč mix ti' xNa'tsil lu'um. Wa yaan máak tak u koonik ba'alo'ob ku beetik k'aas tu wiinkilil mejen paalal, ti' u toš óolal wa ku

beetik loobil tu Tuuch le ušó, ma' teeč k manik. llawile'ex: xJulia táan u k'iki' uk'ul. Ku šantik waaš menta'ab yéetel u nu'ukul ma'alobil šanal yéetel ma' to'obilnaša'ano'obi', toš óolal ti' le ku šantiko', le ken u xuupeš ma' tu p'aatik xta'miis tu Noš Lu'umil paalal. šKa wilike'ex? Unaš k éešentik: uts ti' xJulia ts'o'okole' ma' tu loobintik k šats'uts noš kaašal---tu ya'alaš Ñam-Wa ti' u noš kaašil México ma' túubšik ka'ache' bix ken xuupilnaško'one', mi ma' aaniko'on ti' šump'éel nošoch loob ti' xNa'tsil lu'ume'. Waye' k kanantik tuláakal ba'al chéen yaan tuklik ba'ax táan k xuupik. To'one', šušuntúulil chan xiipal, chan xch'úupal, beyxan teen šKanano'on yóok'ol

kaab. K muuk'il tia'an ti' le xuupo'.

Wa mixmáak ku manik le ba'alo'ob ku beetikto'on k'aase' le na'il meya'obo' yaan u xu'ulsiko'ob u jo'osiko'ob koonbil. ibeyo' chéen ch'a'abili!-Xu'ul u t'aan Ñam, ka'alikil táan u xúuchtik u kíkí k'ina' chukwa' ichil jump'éeel laak, beyxan táan u jantik u xéet' ch'u'uk waa'il.

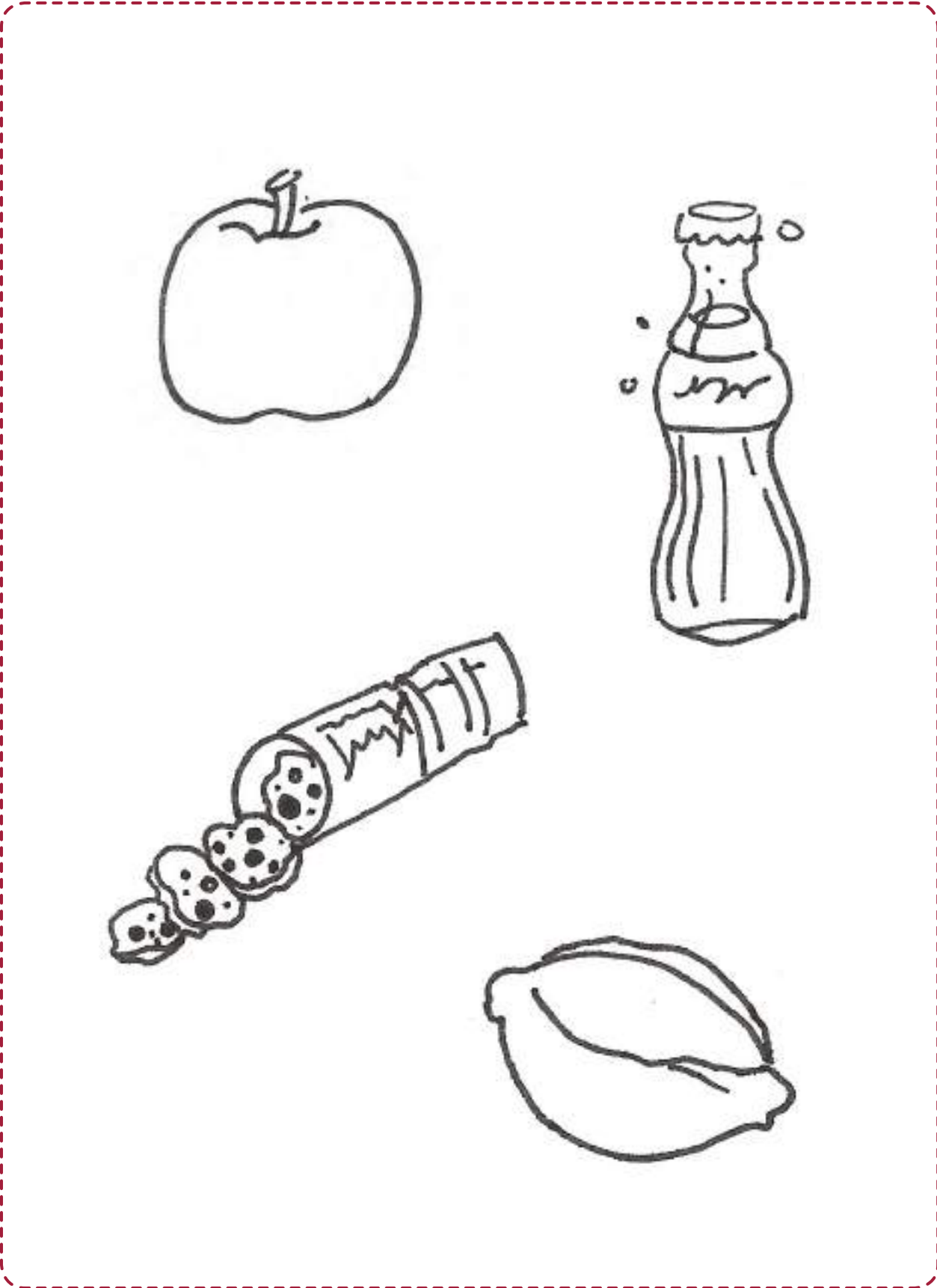
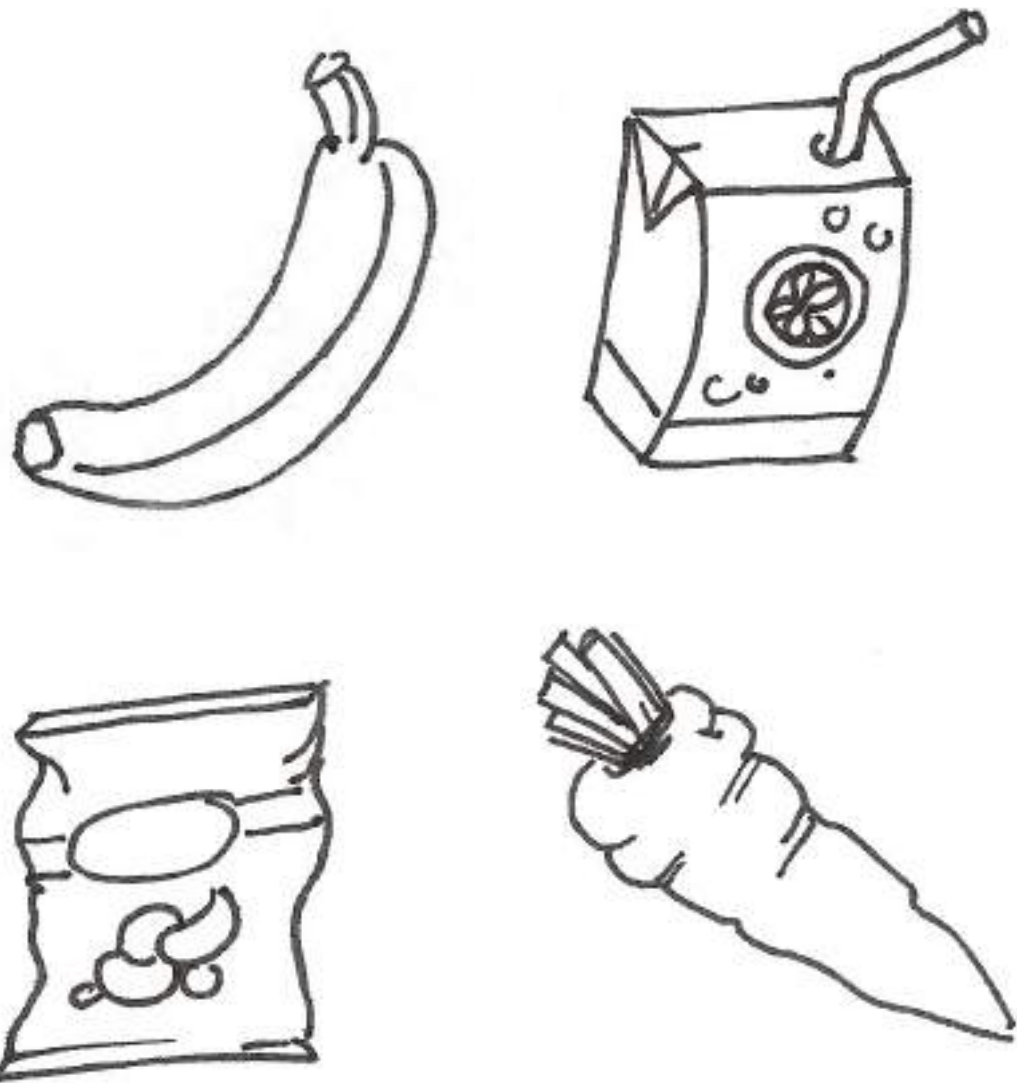
K'UBEN TI' KAAJ

1. Le ken a je'elsaba'ex ti' a xooke'ex, il a wile'ex ba'axka jantike'ex beyxan ba'axku jantiko'ob le uláak' paalalo'ob ti' a wéet xooko'ob.
2. Il a wile'ex wa le ka jantike'exo' yaan u piixil waa u maak, le ken ts'o'okok a xupike' ka pulik.
3. Muuch'kins a k'abe'ex ti' jeets' óolil tuláakale'ex, tsikbalnene'ex:
 - a. ¿Ba'ax jump'éeel piixil?
 - b. ¿A k'a' óole'ex k'iiwik?
 - c. ¿Ba'ax u jela'anil ti' jump'éeel no'och na'il koonol?
 - d. Túux máasab ku ko'onol ba'alo'ob to'obilna'ano'ob ¿ti' jump'éeel no'och na'il koonol wa ti' k'iiwik?
 - e. ¿Ba'ax táan k kanik yóoklal kanantik k xNa'tsil lu'um?
 - f. A'ale'ex ba'alo'ob k jantik ku beycha'kuntik le ka'ap'éeel jach una'il tu ya'ala' Ñam yóokla' jump'éeel uts xuup.

K'UBEN TI' TEECH

1. Il a wil u boonilo'ob ku ye'esiktech a jka'ansa3 wa xka'ansa3. E'es ti maakalmáak yaan u piixil, maakalmáak ku janta'a3 ixma' piixil.

3

Úuchben Tsikbalil: ǵKanáano'ob tí yóok'ol kaab

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

ʔKanáano'ob ti' Yóok'ol Kaab

Meʂenpaalal táan u ʔóok'lo'ob k'i'iwik yéetel Ñam, chéen ka' tu yilaʔo'obe' xLupita wa'alchaʔiʔ ka' tu ya'aláʔ:

-its'ó'ok k séen xáantale'ex waye', k-taatatsilo'obe' mi táan u tuukultiko'on!

-Ma' beyi' xLupita-tu núuktaʔ Ñam-. Tu Noʔ Lu'umil Paalale', ʔela'an u máan le k'iino'obo'. Waye' ka wilik ku máan ʔump'éel k'iine', ti' Yóok'ol kaabe' chéen ʔunsúutuk ku máan, a taatatsilo'obe' mix tu yiliko'ob wa mina'ane'exi', ʔach k'a'abéetchaʔ a waantale'ex waye'. Unaʔ in beetik ʔump'éel k'axt'aan ta wéetele'ex, ba'ale' táanile' unaʔ in we'esikte'ex ʔump'éel ba'al. iKo'otene'ex tin wéetel!

Ñam tu ye'esaʔ ʔump'éel beʂti'ob utia'al u ʔóok'lo'ob te' kaaʔo' utia'al u bino'ob ti' ʔump'éel noʔoch wiits. Le beʔo' chuup yéetel loolo'ob, e'epuk'e'en

lolo'ob mix máak pak'milo'ob, chéen tu ʔuunal xʔóok'obilo'ob, lelo' ku beetiko'ob u yila'al le beʔ bey ʔaya'an su'uk yóok'ole'. Ku yiliko'ob ya'abach ʔeʔeláasil nukuch che'ob, tuláakal ʔats'uts ya'axilo'ob; ʔuʔunkúulo'obe' yéetel u loolilo'ob uláak'o'obe yéetel yicho'ob; ʔach muulta'an tumen p'eenkech yik'elo'ob, ku máan kéeʔo'ob yéetel tsiimino'obi', tu náachile' ka wilik u máan báalamo'ob yéetel tak p'onto'.

Ka'alikil táan u na'akalo'obe' ku chiikpaʔaʔ u boonil ch'ooʔ áakalo'ob ʔa', beey bona'anilo'obe', ku ts'ó'okole' le ka' tiip'ó'ob ti' ʔump'éel x-k'oomk'om lu'umile' tu

yilaʔo'ob ʔump'éel x-áalkabil ʔa' tu táamil, le kéen máanako'obe ku ʔéentáantik nukuch tuunicho'ob, óoliʔ bey táan u k'aaye'.

-iʔeta'an ʔats'uts tuláakal ba'ax táan in cha'antiko', chuka'anil u kuxtalil, kiki' óol aniko'on, kin wilik p'eenkech che'ob yéetel ʔeʔeláas ba'alcheo'ob!-Tu ya'alaʔ ʔNico, ka'alikil máan u xiik'nal ʔuntúul ts'unu'um.

Ñam tu ya'alaʔti'ob le táan u bin u xiimbalo'obo'.

-U k'aabae' "ʔeʔeláas kuxtalob", ʔach yaabilmaʔ waye'. To'one' u kaaʔnalilo'on u noʔ lu'umil paalale', táakpaʔano'on ichil le ʔeʔeláas kuxtalilo', ma' to'on u yuunilo'oní to'one chéen ʔ-kananilo'on Wa k kiimsik u kúuchil yóok'ol kaab, ʔach u ʔaaʔile' k kiimiʔ tuláaklo'one'ex tumen ichil u kuxtalil aniko'on.

K'ucho'ob tak tu ka'analil ʔump'éel witse', wa ku paktiko'ob tak kabaleʔ ku chiikpaʔaʔ u Noʔ Lu'umil Paalal. Ku yiliko'ob tuláakal u chakil yóok'ol le naʔo'obo', le meʔen kaaʔo'obo', sak beʔo'ob buuta'an yéetel tuunichhil bak'pachta'an tumen che'ob yéetel ya'abach nukuch che'ob.

Ñam wa'alchaʔiʔ, ka' tu ya'alaʔti'ob:

-Pakatnene'ex ka'anal, tumen ti' kin t'uuchtali' te' ʔats'uts kúuchila', utia'al in wilik...

-iLe Yóok'ol Kaabo'!-ʔáak' óolalchaʔiʔ xJulia le' ka' tu yilaʔ buka'aʔ noʔochil k yóok'ol kaabe',

ti' xaaní ʔach ma'alob chika'aní u noʔ lu'umil México.

Le yóok'ol kaabo' ʔach ch'óʔ u boonil ka'achi', ba'ale' ʔach tu chúumukili' tu'ux yaan ka'achiʔ u áak'alil Texcoco ku chiikpaʔaʔ ʔump'éel chan boox ʔool.

-Siit'nene'ex utia'al a wilike'ex maas naats'il le ba'axo'obo'-a'alaʔti'ob tumen Ñam-iSiit'nene'ex! Chaambel a paakat te'ex, ba'ax ka' wilike'ex.

Paalalo'obe' ya'ab utéenele' siit'naʔo'ob chéemba'ale' u yicho'obe' ʔop' ubin u yóotsiltalo'ob. Ma' tu yiliko'ob le ʔa'ó chéen tikin lu'um aniki', ma' páaʔchaʔ u yiliko'ob áak'alí, mix u sáasil Uʔ, mix u yoochel le t'u'ulo', ma' chika'aní Ñam.

-Ñam, Ma' páa'cha' to'oni k ilik le áak'alo'-ya'ya' óolal ti'ob-. Ba'axten sa'ap'i'.

Ñam tu t'óna' u xiikin, ka' tu nula' u yiich ka' tu ch'a'a' u yiik'.

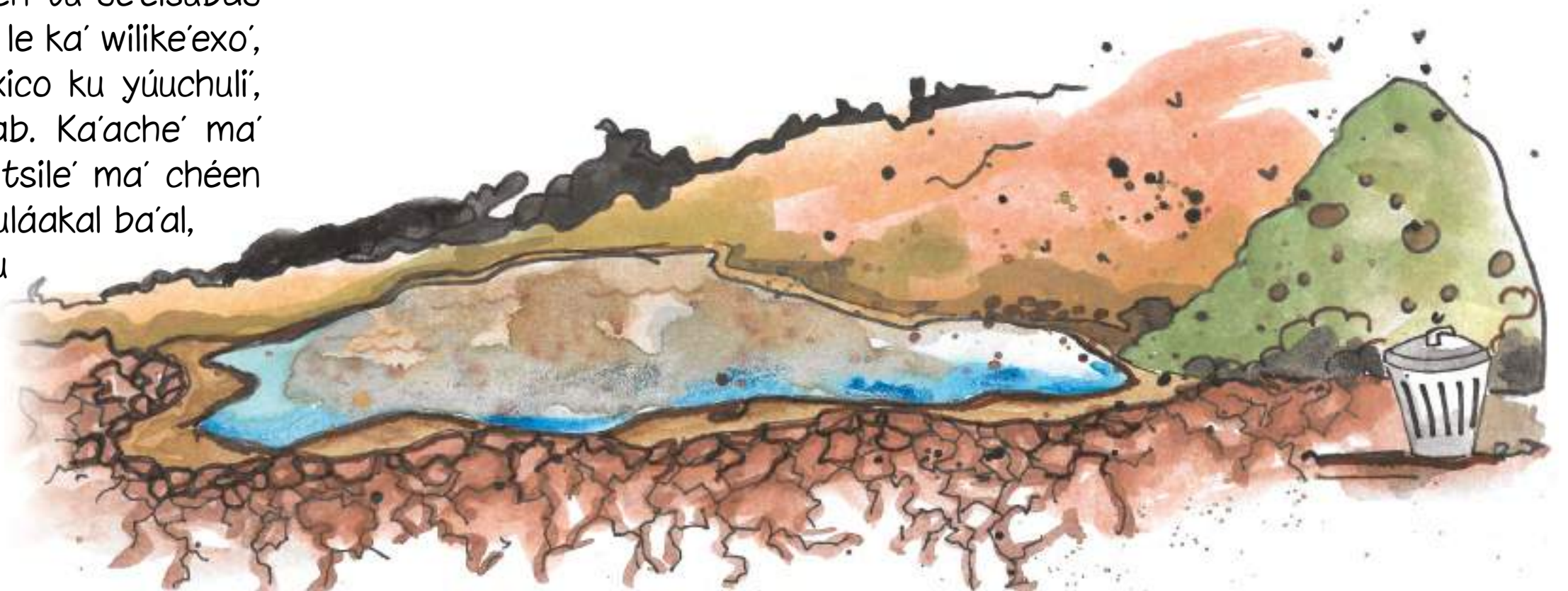
-Tikinkunsa'abi', sa'ap'cha'i', tséelcha' u ja'il. P'eenkech ba'alche'ob kiimilcha'o'ob, beyxan ya'abkach che'o'ob, ch'iich'o'obe' puuts'o'ob xaan. Ba'apachta'ab le áak'alo' yéetel nukuch kuucho'ob chupa'an yéetel xta'miis, utia'al u búutu' u ku ts'o'okole ku liisa' pak'o'ob yook'ol. Ba'ale' u kaasi' tu'tu' ba'ale' choo'na'i' yaanal lu'ume' ka' tu kaaskunta' uláak' ja', bey ju'ump'iit tu bin u k'asta' tuláakal-bey tu núukta'o'. U yiicho'ob me'en paalale' ta' ja'ka'an u yoolo'ob. Ñam chéen tu je'elsuba' ju'nsúutuke' ka' jóop' u t'aan: le ka' wilike'exo', ma' chéen tu no' lu'umil México ku yúuchuli', beyxan tu tulisil yook'ol kaab. Ka'ache' ma' bey ixtako', k-úuchben k miatsile' ma' chéen ku chiimpoltiko'ob u kuxtalil tuláakal ba'al, beyxan ku kanantiko'ob u ba'alilo'ob yook'ol kaab.

-iTo'on xane' tak k kanantik! Tu ya'alajo'ob xLupita, x Julia yéetel ja'Nico ju'npáakili'.

Kiimakcha' yool u yich

Ñam, chu'up yéetel alab óolal. Beytúuno' tu ch'a'a' jóolta' u tsikbal:

-U ja'na'alilo'ob yook'ol kaabe' ti' u ts'o'ok ja'abo'obe', maantats' taan u maano'ob, ts'o'okole' ku puliko'ob; saansamal beyo'obo' ku maano'ob, ku puliko'ob. iTuláakal ba'al ku puuliko'ob! iMa' tin na'atik ba'axten beyo'obo'! U ja'ajile' le yook'ol kaabo' ich talamil yaan, wa ma' tu xuump'aatiko'ob maane' yéetel xuupe', ku maaniko'ob ba'alo'ob kex ma' k'aabéetti'obi' iTuláakal ba'al u k'aato'ob! Ts'i' u yoolo'obe' una' u yaantalt'i'ob tuláakal, ma' tu yiliko'ob wa ku beeta'alt'i'ob k'aas wa ma', ba'ale' mix tu

k'a'aalt'ioob yóok'ol kaab. Ba'ale' ts'o'ok u k'uuchul u k'iinil yaan k lep'ik k óol.

-¿Ba'ax je'el u páa'ital k-beetike'?-tu k'aata' le me'jen paalalo'obo'.

Ñam tu núukta'it'ioob:

-Tin péeksa' a wóole'ex tumen chéen me'jen paalal Méxicoilo'ob je'el u páa'ital u káasiko'ob u kanáantiko'ob yóok'ol kaabe'. Ma' tu páa'ital u táakpa'jal uláak' táanxel kaa'jo'ob, una' u chumbesa'a' tu no' lu'umil México, tumen k'a'a'se'ex t'i yaani' u Tuuch le U'oo', it'i ku je'ets'eli' u tulisil yóok'ol kaabi'!

-iJach chuka'an k óol! iTo'one' Mexicoilo'on jach yabiltma' yóok'ol kaab! Jach k'a'abeet k-suut te' lu'umo' ka' tsikbalna'jo'on yéetel me'jen xi'ipalalo'ob beyxan me'jen xch'uupalal ka' u yo'jeeltik'ob je'el u páa'ital kuxtal xma' maani', ts'o'ok k ilik u No' Lu'umil me'jen paalal, u tuuch U'oo'-tu ya'ala'jo'ob le óoxtuul lik'a'an u yóolo'ob.

-Ba'ale' yaan k lep'ik óol tumen u tuuch tia'an Texcoco táan u tikinkuntkuba', táan u biin u kiimil---tu ya'ala' Ñam---. Wa ma' t-wa'akuntke'ex le no'och loobila' táan u taal naats' t'i to'on.

-iÑam ma' tuklik!-Tu ya'ala' u yóoxtuul etailo'ob -. iJach junpiikil xch'uupalalo'on yéetel xi'ipalalo'on Méxicoilo'on, k k'aat kanáant Yóok'ol

kaab! Yaan u páa'ital wa'alkunsik u k'oo'a'anil chéen maan yéetel xuup, jump'eel ba'ax ku satik yóol tuláakal máak. iLelo' xu'uli'!

Ñam tu yila' jach péeka'an u yóolo'ob ka' kiimakcha' u yóol.

A'alabt'iobe' ka' u ts'aa' u xno'o' k'abo'ob yóok'ol tu puksiik'ale', u xts'ik k'abe' yóok'ol tu tuucho'ob ka' u ya'alo'ob yaan u beetkubáalo'ob u jKanáanil yóok'ol kaab. Beey tu beetilo'ob, jach kiimakcha' u yóolo'ob tumen ts'o'ok u yo'jeeltiko'ob ba'ax t'i ku meya' u kuxtalilo'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Yéetel u áantañil a ñka'ansañ xook xka'ansañ xooke', ñook'ene'ex táankab ka' a cha'ante'ex paak'al, ba'alcheo'ob, yiik'elo'ob.

U k'aayil ñeets' óolal.

1. Tsikbalnene'ex ba'ax kuxtalil yaan ta noñ kaañal, ta chan kaañal te' tu'ux kañañe'cho'.
2. A woñele'ex ñaytúul ba'alcheo'ob kañañano'ob tu k'áaxil México?
3. ñBa'ax ka tuklike'ex yóoklaal le máako'ob máantats' táan u xuupo'ob, lebetike' tañ ya'ab ba'alo'ob k pulik?
4. Junñuntúulile' ka' u ts'aañ u xno'os k'aabe' yóok'ol u puksik'al, u xts'ik k'aabe' yóok'ol u tuuch ka' tukulnañke'ex wa ñe' u páatal a kanáantike'ex xNa'tsil lu'um.
5. Beyxano' ti' le k'iino'oba' yaan a kanike'ex u k'aayil "U k'aayil yóok'ol kaab". Yaan u suuktañ a k'ayike'ex.

K'UBEN TI' TEECH

1. Jach il a wil le boonila' ti' ken a cha'ant buka'añ ayik'alil kuxtal yaan yóok'ol kaab. Ch'ik a wich bix a chiikpañañ te'elo'.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k xna'tsil lu'umil
Ta yéeya3 u3
Jach bey kiike'

A waalo'obe' ku k'aaykech
Beyo'ob sak chike'
A mejen xchúupalal ku méek'kech
Ichil u ts'úu' k'áax

Ichil a jo'obnel
Ta nuup'a3 k k'ab
T'úulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'on

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'aptiko'ob
A no3 siibal
U k'áat u konolcha3o'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kiimsa3kech
U k'eexla'antabech yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a K'áa3náab

U tuuch U3e'
México u kúuchil
Tu'ux ta wóota3
Ka' p'áatak a ya3kuna3

K'axik t'áan in xna'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'ax kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu páa3ta3 k'exik
Mix tu páa3tal manik.

Talía Vázquez Alatorre

4

Úuchben Tsikbalil: U suunañil k kuxtal ti' k kaaó

U tsoolañil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ñka'ansañ wa xka'ansañ xook le boonilo'obo'.

U suunañil k kuxtal ti' kaañ

xLupita, xJulia yéetel ñNicoe' suutnañobob tu beeñil yaanal lu'um. Jach tu náaysikobob u yóolo'ob, tumen ñañakchañobob yóok'ol ñump'éel ñaakilbaaxal; táan u bino'obe' ikil u che'eñobob.

Táan umúul xiimbalo'ob tu beeñil u yotocho'obe', ka' tu ch'a'añ nu'ukto'ob u k'a'añobob tsikbal yéetel tuláakal meñen xiipalal, chan xch'uupalal, u yéet xookobob, u suku'untsilo'obe', u ka' suku'uno'ob u yéet kaañnaalilobob utia'al ka' u táakpañlo'ob kanáant yóok'ol kaab.

Ka' saaschañeñ, xiimbalnañobob tu beeñil nañil xook, tu sen cha'antikobob buka'añ ba'alo'ob ku pu'ulbesa'añ. Tu k'a'asañobob u kaambalil Ñam: chéen maan yéetel puulbi' ba'alo'ob. xLupita tu ya'ala:

-Mixñuntéen aanchañ in tuklik ba'axten bey k kuxtalo'. Beyxan teen bey aanikeno'. Kin maanik ba'alo'ob, ts'oko'ole' kin pulik.

-Ts'ookole' ma' chéen teeche' -Tu ya'alañ ñNico.

-Tumenlek'ak'askuxtalilo' tuláaklo'one'ex ts'ook k'aaskuntik le óolale' ichil tuláakalo'one'ex yaan utskintik. iJach k'a'abéet u yosikubañ kañnaalilobob utia'al kaxtik u beel!

-K'a'añse'ex, to'one' yaanto'on u paañtalil bix ken xuupnako'on, bix ken maanako'on -tu ya'alañ xJulia--. Je' a wilike'ex: tuláakalo'one'ex je' k utskinsike', yaan k máan yéetel k xuup chéen le ba'ax k'añbéeto'one'.

Tu nañil xookobob táanil u jóok'lo'ob ñunsúut báaxale', ñNico máan táanil ka' t'aanañi'. Tu ya'alañ:

-Inwéetxooke'ex, ukuxtalile' yóok'olkaabñach loobilta'an. Wa te'ex a wo'éele'ex k'oñ'aanchañi' a xna'tsile', ñje' waañ a wáantike'ex? ñje'

K'aà óoltiko'ob u Noò Lu'umil paalale' ka' kaaà u tsikbaltiko'ob ti'ob.

-Jach k'aabéet xulik ti' k t'aane' u wo'òjil xta'miis. Tumen mixba'aa unaà u pu'uluà, yaan k ilik bey xiix anik, yaan k ilik ka' meyaànak tuka'atéen-tu tsolaà xJulia.

-To'one' yaanto'on kuum, luuch, ba'as, uláak' ba'alo'ob utia'al liisik tuláakal ba'al k manik ti' naàil koonol, ts'o'okole' je' u paaàtal u meyaàto'on tuka'atéen-tu ya'alaà òNico.

-Ya'ab ba'alo'ob ku k'ilik yóok'ol kaab, le ken k tse'elek ti' táan k loobiltik; ts'aaà a wóole'ex le ken beeta'ak u to'obil le ja' uk'ik'o, buka'aa ya'ya' tu yóol yóok'ol kaabe' tumen chéen òunsúutuke' xupik le ja'o', k pulik, ts'oka'an beyo'-tu ts'o'oksaà u t'aan xJulia.

Ñam, p'okokbaà tu k'ab che', jach kiimák u yóol ti' u meyaà mejen paalalo'ob, ka' jaan éemià ka' biin u k'aat u tsool xikin Yuum K'áax.

K'UBEN TI' KAAJ

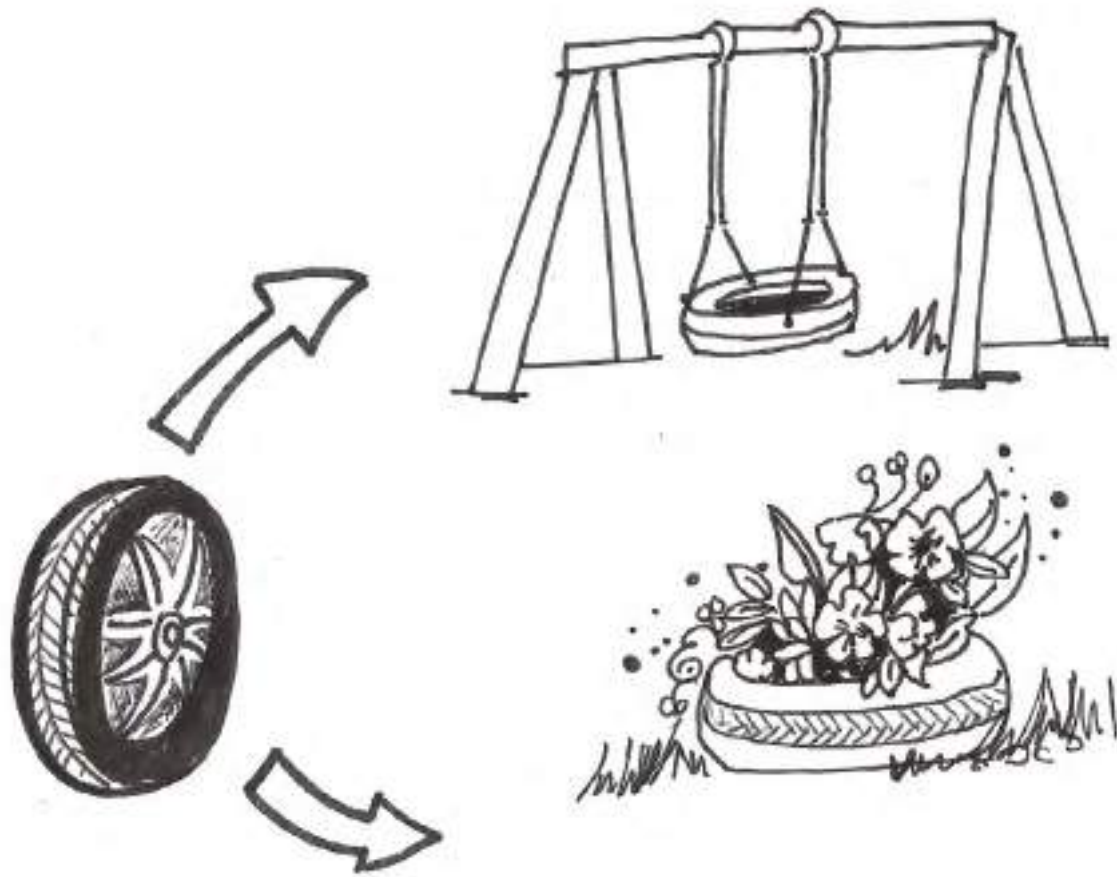
Ti' òump'éel kaaàe' ku táakpaàal u kaaànaalil ku kuxtalo'ob ku muuch'taambalo'ob ichil tuláakalo'ob utia'al u kaxtiko'ob òump'éel ma'alob kuxtal. Beyxan tuláakal paalal ku bino'ob xooke' ku múul biskuba'ob ichil tuláakal le kaambalo'obo'.

1. Muuch'aba'ex ka' a boone'ex òump'éel òats'uts boonil. Yéetel u áantaàil a òka'ansaà xooke'exé' taaké'ex òump'éel òu'un te' paak'o' ichil a naàil xooke'ex. Tuláakal mejen xch'úupalal yéetel mejen xiipalal jach k'aabéet u boniko'ob yéetel u nu'ukul ts'iib. Boone'ex òump'éel òats'uts kúuchil tia'an ta naàil xook, beyxan òump'éel noòoch wiits wa òump'éel chak'an. Boone'ex ba'ax ba'alche'ob, che'ob yaan ta kaaàal, bey ixtako' te'exé' yaan a ts'aikkabae'ex yéetel a láak'tsilo'ob beyxan a ò-ka'ansaà xooke'ex.

2. ilawile'ex u ñela'anil ichil xta'miis yéetel u yaala'.
a. xTa'miise' ma' tu meya3 teech tuka'atéen.
Mix paatali'

- b. U yaala' ba'alo'obe' ñe' u paa3tal u meya3
ya'ab u téene3

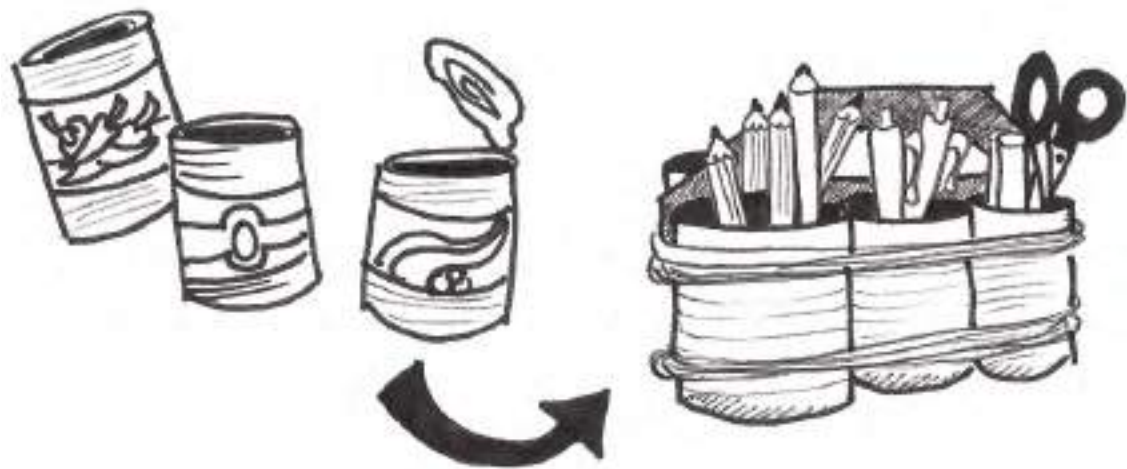

3. Múul tsikbalnene'ex ba'ax u ñela'anil ichil
xta'miis yéetel u yaala' ba'alo'ob.
Múul ch'a'a3 núukte'ex yéetel a ka'ansa3
xooke'exé' utia'al a xookike'ex buka'a3 xiix
ba'alo'ob ta puula3e'ex le ka' jóokke'ex ñe'elel
ti' a xooke'ex.

K'UBEN TI' TEECH

1. Tí le kíino'oba' yaan a moolike'ex ba'alo'ob ku pu'ulu3 ta na3il xooke'ex, ts'o'okole' yaan a suutik ka' meya3nak tuka'atéen. (3ump'éeel nu'ukul a liisik a 3oron ts'iibo'ob, 3ump'éeel kaat utia'al a paak'al, 3ump'éeel báaxal)

2. Tu táankabil na3il xooke'ex yaan a we'esike'ex buka'a3 ba'alo'ob 3e' u páa3tal u beeta'a3, tí ku síi3il k tuukule', ba'ale' 3e' u beycha3a3.
3. Le ken ts'o'okok a xooke' ichil u K'aayil 3eets' óolale', K'aynene'ex u k'aayil k eetail Cepillín ku k'aabatik "Xuupil"

XUUPIL

Kone'ex k tseelik le xuupo' utia'al kanáantik k lu'umil
yéetel yóok'ol kaab, kone'ex tseelik, le xuupo'.
Ma' una3 u yúuchu3 maan, mix u pu'ulu3 ba'alo'ob.
Muuchlako'on ka' páa3cha3ak.

Kone'ex tuláakalo'one'ex, kone'ex tseelik le xuupo'.
Kone'ex kanantik k no3 kaa3e' yéetel yóok'ol kaab.
Ma' una3 u yúuchu3 maan, mix u pu'ulu3 xta'miis.

Kone'ex tseelik le xuupo', ko'one'ex. Ma' una3 u
yúuchu3 maan, mix u pu'ulu3 xta'miis.
Muuchlako'on ka' páa3cha3ak
Kone'ex k tseelik
Kone'ex tseelik le xuupo'

Kone'ex kanantik no3 kaa3e' yéetel yóok'ol kaabe'.

Ma' una3 u yúuchu3 maan, mix u pu'ulu3 xta'miis
Mix 3anal ma' paatali', mix u ma'ana3 3a' ku ko'ono3 ti'
botella. Kone'ex k tseelik
Kone'ex tseelik le xuupo'. Ma' una3 u yúuchu3 maan,
mix u pu'ulu3 xta'miis.
Muuchlako'on ka' páa3cha3ak

Kone'ex tselik le xuupo'
Ma' una3 u yúuchu3 maan
Kone'ex kanáantik k no3 kaa3e' yéetel yóok'ol kaab.
Ma' una3 u yúuchu3 maan, mix u pu'ulu3 xta'miis.
Xta'miis, 3anal ma' paatali', mix u ma'ana3 3a' ku
ko'ono3 ti' botella, kuuch a saabukan utia'al ma'
bisik plástico mix u botella yogur.

Kone'ex tseelik le xuupo'
Ma' una3 u yúuchu3 maan
Muuchlako'on ka' páa3cha3ak

5

Úuchben Tsikbalil:
Kone'ex k'a'asik ba'ax k
o'éeelo'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Kone'ex ka'asik ba'ax k oʔéelo'

Ñam ʔuntúul t'u'ul ts'óok u nu'uxitaʔ, beey wáaye' tumen kaʔakbal naats' ti' Yumtsilo'ob. Ñam u k'áat u ya'ale' éetail ichil u t'aanil t'u'ulo'ob. K miatsile' tu chiimpoltalo'ob tuláakal ba'al yaan yóok'ol kaab tu ooksaʔóoltaʔo'obe' bey Yuumtsilo'obe', le óolale' k'aʔoolman u Yumtsil ʔa', u Yumtsil K'iin, u Yuumtsil lu'um, u Yuumtsil iik', yaan xaan uláak'o'ob.

Ñam bin u xiimbalt Yuum K'áax, u k'aabae' Hun Nal. Leti' ʔach k'a'ana'am ti' México tumen wa mina'an ʔanale' mina'an kuxtal ichil u ʔats'utsil k lu'um tumen ix'iime' ʔach k-o'och ʔanal. Tuláakalo'one'ex suuk ʔantik k-o'och waaʔil ix'iim, seten ki'.

Ka' k'uuch ich kool, Ñam tu yilaʔ Hun Nal táan u kanantik. Yumtsil tu

kik'itantaʔ ka' tu yilaʔ Ñam ka' tu ya'alaʔ ti' u kuutal ya'anal ʔunkúul che' tu ts'aaʔ ti' ʔunts'iit nal ʔach táant u ʔoochike'.

-Hun Nal, ts'óok in k'áatik ti' meʔen xi'ipalal yéetel meʔen xchiúupalal ka' u kanantiko'ob yóok'ol kaab-tu ya'alaʔ Ñam-Teech a woʔeel chéen leti'ob ʔe' u páaʔtaʔ u ka' múul bisikubaʔ wiiniko'ob yéetel tuláakal ba'al kuxa'an yóok'ol kaab.

Hun Nal p'áat ma' tu t'aan

ʔunsúutuke', ka' tu k'áataʔ tī:

-ʔTeech ka tuklik ʔe' wáaʔ u páaʔtal u bisbail ʔe'bix ka'ache', ʔach úuchile' wíiniko'ob oʔéela'an nuup' aniko'on tumen ka'achíe' ʔach keetel kuxtal?

-iBeey ixtako' in woʔel!-tu núuktaʔ Ñam-. iWa ka' k'áaʔ óoltiko'obe! Yóok'ol kaabe' ma' tu k'eexpaʔaltikubaʔ, le óolale' tu yéeyaʔ México ka' k'áaʔbes u múul biskubaʔ wíinik yéetel yóok'ol kaab. Ts'ó'ok u chumbesiko'ob tu naʔil xooko'ob, tu na'ataʔo'ob ʔach unaʔ u muuch'talo'ob.

Hun Nal táan u ʔantik u k'ikí' u yo'och nal, ka' tu ya'alaaʔ:

-Ka'achi' tu noʔ kaaʔil México t K'áaʔ óoltaʔ múul aniko'on yéetel yóok'ol kaab, ʔach máan

p'éenkech ʔa'abe' ʔach nuup'a'an kuxtal yéetel. Ba'ale' tī le k'íino'oba', tuláakal wíiniko'obe' sa'at u yóolo'ob, bey chokopoolchaʔo'obe', tu túubsaʔo'ob unaʔ u xuupiko'ob chéen le ba'ax ʔach k'a'abéetti'ob, tu túumbenkunsaʔo'ob p'éenkech ba'alo'ob mixk'a'abéet utia'al kuxtalí, u toopiʔsetennoʔochlexta'miiskupu'uluʔ. Beʔlae' ku tookikla'antiko'ob tī yóok'ol kaab tuláakal ba'al, ts'ó'okole' imina'an u xuul!. Ku páaytiko'ob ʔa', ku ch'akiko'ob che', petróleo, iba'alcheo'ob!, ku éek'kuntiko'ob iik'al, ku too'kiko'ob nukuch k'áax beyxan k'áaxo'ob. iʔach bey ʔkiimsaʔo'obe!

-ʔKa'achiʔ le ʔa'ó'kilik bey Yuumtsile', beʔlae' kilik xma' paatalí? -tu k'áataʔ Ñam ok'om óolal anik-. iBey chéen utia'al puulbil! iik'e' ku kuxkintiko'on, to'one' táan k meyaʔ ka' anak ma'alob' iik', ba'ale' le ʔkiimsaʔo'obo', ku éek'unsiko'ob, ku chuupiko'ob yéetel buuts', beey ma' k'a'anani', ku loobilta'aʔ.

-ʔach ʔaaʔ-tu núuktaʔ Hun Nal-. P'éenkech máako'ob yóok'ol kaabe' tu túubsaʔo'ob Yuumtsilo'ob beyxan u yéet suku'untsilo'ob ʔe'elbix ba'alche'ob, che'ob. Ku loobilkunsiko'ob ya'ab meʔen ba'alche'ob, beyxan u yalak'o'ob múul kaʔakbalo'ob. iKu loobilkunsiko'ob, ku xuump'atiko'ob tak u yalak' peek' u yalak' miis! ʔBa'ax túun ʔe' u yúuchul tī ʔuntúul kéeʔ wa

¿Juntúul báalame?

-iJach ¿aa¿! iChéen ku ts'oniko'ob utia'al u náaysik u yóolo'ob!-tu núukta¿ Nám óoli' chan t'óna'an ka' tu ch'a'a¿ u yíik'-Ba'ale', mejen xíipalal yéetel mejen xch'úupalal mexicanos ¿e' u páa¿tal u ka' yíliko'ob tuláakal ba'al kuxa'ane' ¿e'elbix t kana¿ úuchi¿: Juntúul xna'tsil. Kin tuklike' chéen ch'a'abili' tumen una¿ u k'a'asiko'ob. Ichil u kíik'ele', ichil poolo'ob ts'aba'an u yúuchben tuukulil; piixcha¿a'an yéetel ¿e'eláasil k'aay t'aano'ob, yéetel tuukulil mix ¿aa¿i', iba'ale' ¿e' k tseelikupiixi¿ tupoolo'ob ka' u k'a'asiko'ob u yutsil kuxtal! i¿e'el u beytale', tumen mexicanosilo'ob! iTia'ano'ob tu tuuch u¿!-tu ya'ala¿ Nám, ikil u léembal u yíich-. Leti'obe' una¿ u na'atiko'ob tuláakal ba'al ka ma¿aantik ti' yóok'ol kaab, ¿ach k'a¿béet a suutik; yaan u ka' meya¿ yóok'lal ma' chéen lu'usik ti' máantats'i'. iKu ¿eelbesa'a¿ ts'oka'an beyo! Chéen k'a'abéet u k'a'asiko'ob.

Hun Nal, chéen t'uubul p'a'ati¿, táan u cha'antik u kool ku bin u sa'ata¿ tak tu xuul yóok'ol kaab, ka' tu k'a'ata¿ t:

-¿Ba'axten tuukulcha¿ech ti' mejen xíipalal yéetel chan xch'úupalal, ma' tii no¿och máako'ob mexicanosilo'ob?

Nám tu núukta¿:

-Tumen mejen xíipalal yéetel mejen

xch'úupalal yaan u kaa¿talo'ob México p'eenkech ¿a'abo'ob, leti'obe' u yuumilo'ob ka' u kanantiko'ob yóok'ol kaab. Chéen leti'ob ¿e' u páa¿tal u yutskintiko'ob le loobil ts'o'ok k meentik ti' tuláakal ba'alo'ob kuxa'an, chéen leti'ob ¿e' u páa¿tal u na'atiko'ob, chéen leti'ob ¿e' u yaanta¿ u tuukul ka' saasilcha¿ak u yutsil kuxtal-Nám tu yila¿ u chan yook-ka' tu chukbesa¿ u t'aan: Tumen chéen leti'ob yaan u kíinil ka' u beeto'ob...

K'UBEN TI' KAAJ

U k'aayil jeets' óolal:

Ka'kuxlako'onich jeets' óolale' yaank beetikuts ti' k éet baatsili'. Wa k loobiltik je'máakalmáake' yaan k'áatik ka' u sa'asto'oni'.

Wa t beetañ loob ti ñuntúul máake' je' u páaǵtal utskintik ka' múul méek'nañko'on, ka' beychañak k biisbañ tuka'atéen, unañ túubsik ba'ax úuchiñ ka' múul xiimbalnañko'oni'.

Yóok'ol kaabe' ñach táan u muuk'yañ yóok'lal buka'añ loobil ts'o'ok k beetik ti'.

Unañ tuklike' bix je' u páaǵtal utskintik ka' múul kuxlako'on yéetel tuláakal ba'ax kuxa'an.

1. A ñka'ansañ xooke'ex unañ u kuutal chúumukil ti' te'ex ka' u ye'esikte'ex bix anik tuláakal ba'al kuxa'ani'.
2. Tuláakal meñen paalal yaan u máano'ob táanil ka' u k'áat u sa'asti' le loobil ts'o'ok u meentik ti' yóok'ol kaab. u ye'esalil: "Kin k'áatik teeche ka' a sa'asteni' tumen kin éek'ik le ña'o" wa "kin k'áatik teeche ka' a sa'asteni' tumen kin pulik ya'ab xta'miis".

3. xka'ansañ xook wa ñka'ansañ xooke' yaan u ya'alik ti' te'ex: "kin sa'astikech tumen kuxa'anech ichil in wóol" yaan u méek'ik ka' múul anako'ob.
4. Tuláakale'ex yaan a múul méek'kaba'ex yóok'lal ts'o'ok a ka' biskabañ yéetel tuláakal ba'al kuxa'an yóok'ol kaab.

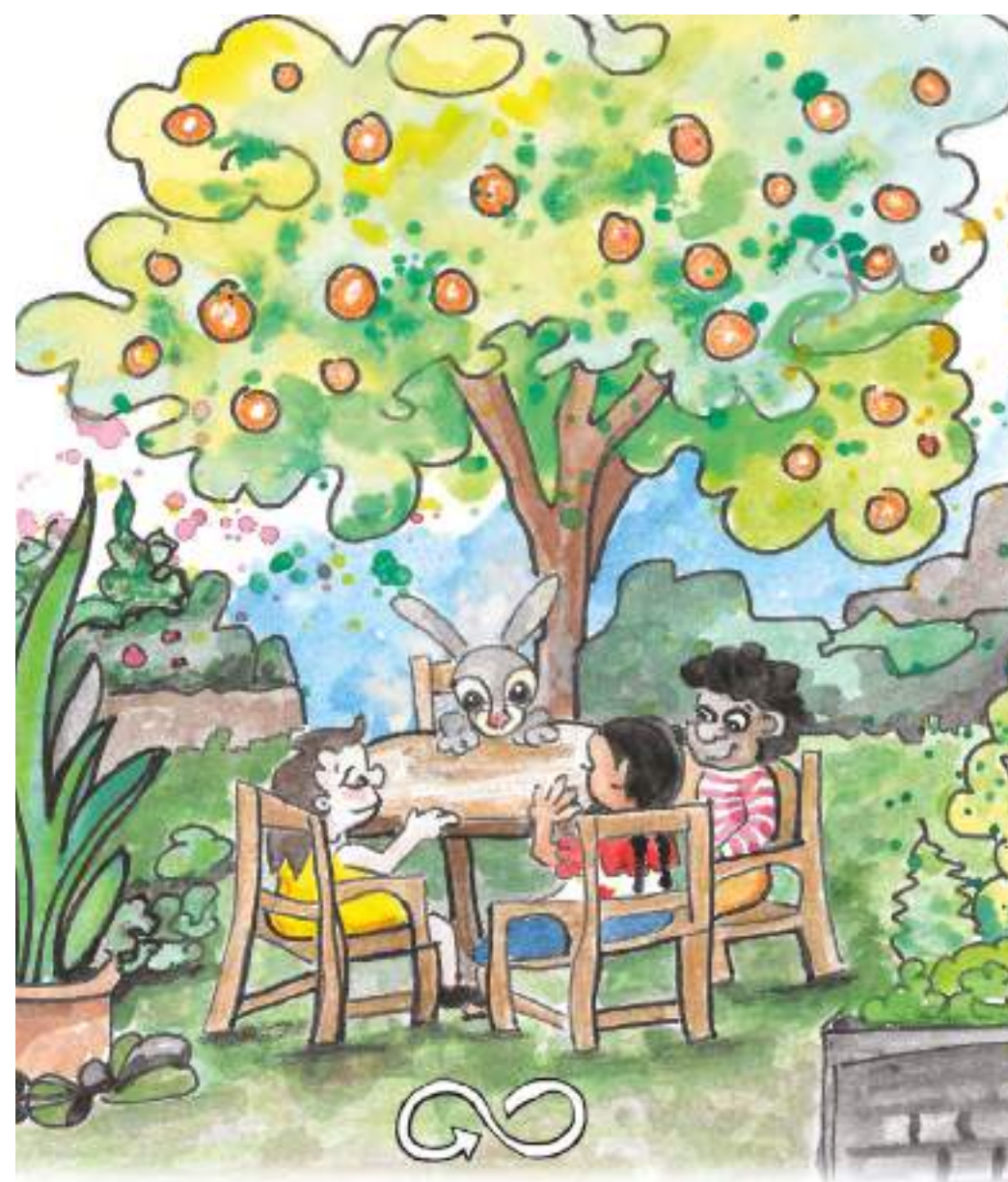
K'UBEN TI' TEECH

- 1. Tí' šump'éel wáal šu'üne', boon tuláakal k-o'och šanal ku meenta'as yéetel ixi'im: waaš, esquite, nal, k'eyem, táamali', palomitas, ituláakal xma' to'obilchaša'ani'!
- 2. Yéetel šuuch' kun u biis a šKa'ansaš wa xKa'ansaš xookeš, meent u chan oochel Ñam, šuntúul t'úul kašakbal tu Tuuch uš.

Úuchben Tsikbalil: Mina'an u xuul

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Mina'an u xuul

xLupita, xJulia yéetel ʔNico bino'ob k'áax tu'ux yáax tu yilaʔo'ob Ñam. Tu kaaxtaʔo'ob le sáaʔbako', xiimbalnaʔo'ob tu táabil tuuch ka' k'uucho'ob tu Noʔ Lu'umil Paalal.

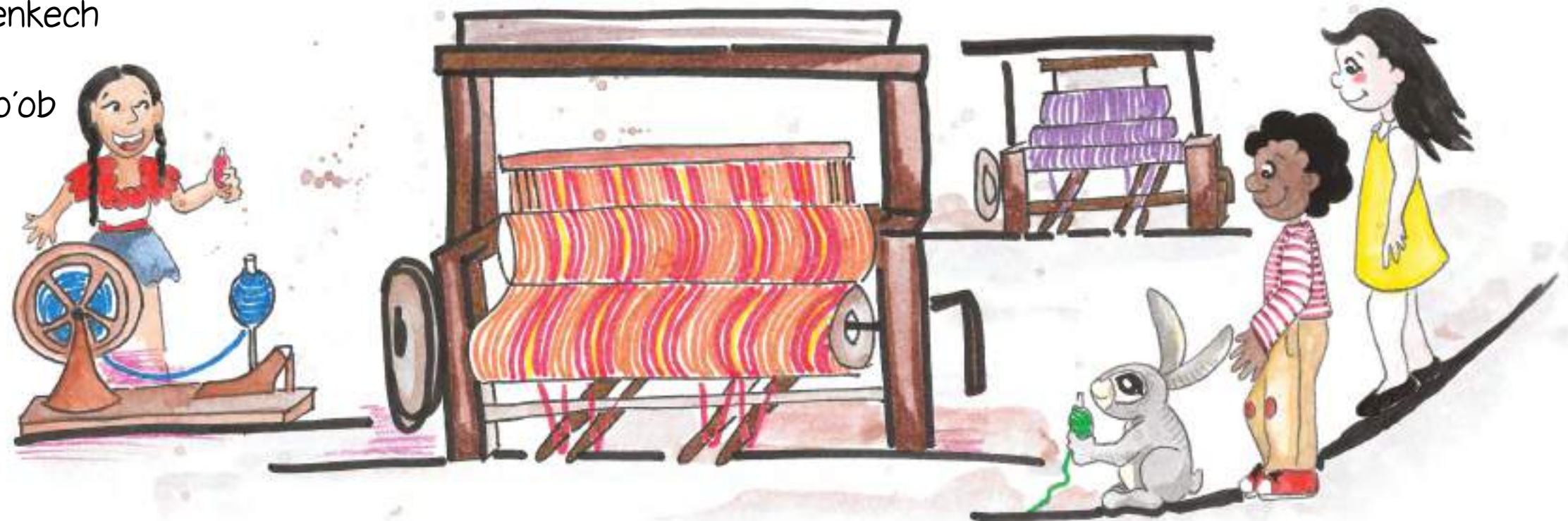
Te' ʔonaʔo' tia'an xMaricela, ʔuntúul chan xch'úupal ku ka' meyaʔtik le ba'ax ku pu'ululo'. Beyxan tu k'amik tu k'aab ʔRamón ʔump'éel chan ba'as, ichile' ti' yaan p'eenkech yaala' ba'alo'ob.

-ʔLelo' u yaala' ba'alo'ob ʔ-Ramón?-tu k'áataʔ xJulia.

Maricela che'eʔnaʔi' ka' tu ya'alaʔ:

-Ma', le ka wilika' u xta'miis ti' ʔump'éel p'isk'in ti' tuláakal u ʔach noʔ Lu'umil Paalal.

U yóoxtu'ulil paalal ʔach

ʔáak' u yóolo'ob. xMaricela tu ya'alaʔ ti'ob:

-Ñam táan u pa'atke'ex tu kúuchil chuuy nook'il ti' xSusana.

Ka' ʔoop' u bino'ob te'elo', le ka' ooko'obe' ʔach t'uubulchaʔo'ob tumen p'eenkech u ts'apaʔ nook' tu meyaʔta'an tumen meʔen xi'ipalal yéetel xch'úupalal, táan xaan u yu'ubiko'ob u paaxil uláak' meʔen paalal.

Ñam tu yilaʔo'ob ka' áalkanaʔi' u kiki't'aaniko'ob, láak'inta'an tumen xSusana.

-iko'otene'ex! -tu ya'alaʔ ti'ob- Yaan k'áanche'ob ka' kulaʔke'ex a wu'uyike'ex tuláakal u paaxil meʔen paalal. Paaxile' ku ʔeets'ik u yool máak.

U yóoxtuulil paalal kulaʒo'ob. T'uubchaʒo'ob ikil u yu'ubiko'ob le paaxilo' beyxan tu yiliko'ob le ʒmeyaʒo'obo'. ʒach t'a'ʒo'ob u yiicho'ob, kiimak u yóolo'ob.

Ñam táan u ʒach cha'antik le meʒen paalalo'obo', ka' tu ya'alaʒ ti'ob:

-le ka' wilike'exo' u k'aabae' ʒeets' óolal.

ʒNico tu k'áataʒ, ʒeets' óolale' u k'áat u ya'aleʒ ti' tuláakal yaan u kiis buts', yaanti'ob le báaxal u k'áato'obe' yéetel p'eenkech taak'in, ʒʒach beyo'?

xSusana yéetel Ñam tu múul paakatikuba'ob ka' wak' u che'eʒo'ob.

-ʒeets' óolale' u k'áat u ya'aleʒ toʒ a wóol, uts a wóol ti' a wiinklil, yaantech chéen le k'a'abéet techo', chéen u p'is. Beyxan ma'alobech ti' a tuukul, ka' kaambalnaʒkech, ka' páatak a na'atik ya'ab ba'alo'ob, le ba'alo'ob kuxa'ano'ob, a kaaʒal yéetel ti' teech. Ichil a wóole' k'a'abéet a woʒéeltik ʒach yaan a muuk' yéetel a tuukul a beetik ʒats'uts báaxalo'ob yéetel ʒe' u páaʒtal a beetik uts ti' yóok'ol kaab. Ka kaxtik u yutsil ti' ba'alo'ob kuxa'an tumen a woʒéel múul anikech utia'al a kananteʒ, a yabilteʒ yéetel a chiimpolteʒ. Le ken anaktech tuláakal le ba'alo'oba' ka kuxtal ich ʒeets' óolal-tu ya'alaʒ xSusana-Waye' ikil ʒeets' óolal aniko'on.

XLupita tu núuktaʒ:

-iTú noʒ kaaʒil México táan u muuk'yaʒ! U kaa'naalilo'obe' mina'anti'ob ʒeets' óolal, yaan óotsil máak'ob beyxan ayik'alo'ob. P'eenkech máako'ob mixbik'in u tuukultiko'ob u yutsil múul kuxtal, ts'o'okole' k'oʒa'anchaʒo'ob tumen máantats' táan u xuupo'ob, ibeyo'ob chéen máako'ob mina'an u na'ato'ob, máantats' xuup yéetel pulbiʒ ba'alo'ob!

Tu múul paakatikuba'ob ka' tu mak u chi'o, ka' t'aanaʒ xJulia:

-Ñam ts'o'ok kaaʒbesik meyaʒ ti' k naʒil xook, yéetel k'éet láak'tsil beyxan yéetel k kaaʒ, táan k ka' meyaʒtik le ba'ax ku p'u'uluʒ, ba'ale'...ima' táan chukiki'!-óoliʒ chan t'ona'an t'aanaʒi'-.

K meyaʔtik tuka'atéen le ba'ax ku pu'ululo' ba'ale' iku ka' pu'uluʔ ʔunpiikili! iMina'an u xuul!

Ñam chéen t'uubuʔ ka tu ya'alaʔ ti'ob:

-Ko'otene'ex, ʔan ko'ox tu táankabil xSusana.

Xiimbalnaʔo'ob tak ʔump'éeel ʔats'uts kúuchil ka tu yilaʔo'ob ya'ab ʔats'uts nikte'ob, chúumuke' ti'an ʔunkúulche' pak'áal. Kakulaʔo'ob te' k'áanche'obo'.

Ñam leylíe' táan u t'aan:

-Ka tukultike'ex mixbik'in ken ts'o'okoke'ex, in woʔéel le ba'ax ku pu'ululo' mina'an u xuul, ba'ale' yaan, teeche ken a xoot'e'exi, bey túuno' chéen yóok'ol kaabe' ma' tu yaantal u ts'o'okoʔ beyxan le kuxtalo' mina'an u xuul. Lela' u biilal kuxtal iyaan k kanantik tak tu xuul! Yaan k séebankunsik k tseelik tuláakal xta'miis ku taal ti' tuláakal ba'alo'ob k manik. Je' k utskintike' wa k xuum'atik maan ba'alob ku loobiltik wiinklilil wa ti' yóokol kaab-tu ya'alaʔ Ñam, ka' lik'iʔ, siit'naʔiʔ, ka' na'ak tu che'il pak'áal, ka' kaaʔ u t'aan:

-K'a'aʔse'ex, ʔe' k chukike', wa k p'aatik manik ba'alo'ob ma' k'a'abéetchaʔ to'oni, ku xu'uluʔ u ko'onchaʔaʔ, beyo' yóok'ol kaabe' ʔe' u páaʔtal u ch'a'ik u yiik' ka' utschaʔak.

-ilelo' ʔaaʔ, tumen táan lu'usik ti' ya'ab ba'alo'ob!-tu ya'alaʔ xJulia.

-iʔach beyo'! Tuláakal ba'al ku koonole' piixa'an yéetel ba'alo'ob ku lu'usaʔ ti' yóok'ol kaab, lelo' máantats ts'o'okole' mixbik'in ku suutiko'ob mixba'al ʔkun le che'obo', ba'alche'ob, ʔa' yéetel tuláakal ba'al kuxa'an? iChéen ʔuntúulilo'on, wiiniko'obe' tak u che'ʔiko'ob u kuxtalil yóok'ol kaab!.

Meʔen paalale' tu yiliko'ob ʔach ʔaaʔ. Ñam láaylíe' táan u t'aan:

-llawile'ex ba'ax ka manike'ex.

iMa' manike'ex ba'alo'ob ku p'aatik xta'miis!

Ma' náaysik a wóole'ex ti' le maano', wa a taatasile'ex ma' tu cháiko'ob a t'aane'exe', te'exe' ma' p'aatkabae'ex, tumen a láak'tsile'ex le ken u yilo'oj ma' ta jantike'ex le maano' yaan u xu'uliko'ob u maniko'obi. iU paa'jtalil ti' to'on yaan! Ts'o'okole' le túumben kuxtala' ku ts'aik jeets' óolal tu kuxtalil máak, itak ba'alo'ob jats'utsak je' u paa'jtal u meentiko'obe! Je' u yaanta'j ti'ob chéen le ba'alo'ob k'a'abéet ti'ob, wa ma' tu xuupo'obe' je' u yaantal jump'iit taak'in utia'al u liisiko'ob wa utia'al u yaantiko'ob u yéet baatsil. Beyxanichil u tuukul je' u yaantal kiimák óolal utia'al u kaniko'ob túumben ba'alo'ob, ts'o'okole' je' u na'atiko'obe' máaxo'oni.

K'UBEN TI' KAAJ

Ko'ox beetik Pa' p'úul.

1. Yaan k beetik ka'ap'éel muuch'tambal. Yéetel u áantañil ñka'ansañ xook wa a láak'tsile' yaan a beetik ñump'éel noñoch p'a p'úul.
2. Ñka'ansañ xooke', leti' kun u ya'aleñ ba'ax k'iin yaan a bisike'ex ti' nañil xook a p'a p'úule'ex, beyxan yaan nu'ukulil ken a biseñ:
 - a. Yáaxmuuch'tambal yaan u bisik ñump'éel kilo cacahuates yéetel u neek' bu'ul, lenteñas yéetel arroz. Beyxan avena, u sóol u yich che' ñe'elbix pak'áal, limón, toronja yéetel uláak'o'ob.
 - b. u Ka'ap'éelil muuch'tambal yaan u bisik u meñen ba'as ña', u ñu'unil u to'oboñ chíuñuk waañ, vasos chéen ñuntéen ku meyañ ti' teeche, u maaneñ ba'as u ña'il u yich che', bolsas ti' plástico, u piixil siis chíuñuk wa chíuñuk.
Ma' manik, xeene'ex a kaxte'ex tu'ux ku pu'uluñ ichil a nañil xook' wa ta wotoch.. Kaxte'ex u keetelil utia'al u piixiñ a pa' p'úul.

3. Ñunñuntúulili' yaan u tsolik wa u p'a p'úul ku suut ti' k lu'umil tak tu xuul k'iino'ob, beyxan wa ma' tu beetik loob ti' yóok'ol kaab.
Yáax e'esañil: u neek' bu'ule' ku ñóok'ol lu'um, ts'o'okole' ñe' u páañtal a ka' pak'ik.
U ka'ap'éelil e'esañil: ñump'éel vaso ma' tu ñóok'oñ ti' lu'um beyxan ma' tu páañtal u sa'atañ séeba'aní.

Ichil u k'aayil ñeets' óolale':

- a. Múul tsikbalnene'ex wa yaan k xuulik u pu'uluñ ya'abach ba'alo'ob.
- b. Tukultee'ex imáax ku seen pulik xta'miis?
- c. Wa k xuump'atik le xuupo', wa mixba'al k manik pixa'an yéetel plástico, ñka tuklike'ex yaan u páañtalil ka'a xu'uluk le xuupo' utia'al kanáantik yóok'ol kaab?
- d. Tiich' u k'ab máax ku ooksañóoltik yaanto'on u páañtalil. Tsikbalnene'ex ti' u K'aayil ñeets' óolal wa bey ka tuklike'exo'.
- e. To'one' chuka'an k óol utia'al kanáantik yóok'ol kaab, yaanto'on u páañtalil ka' xu'uluk k maanik ñanal wa uk'ul pixa'an.

¿Yaan wáa3 a tuukul? ¿Ka na'atike'ex wáa3? ¿A wo'éele'ex ba'ax ku yúuchul le ken maanako'on wa le ken xuupna-ko'one?

iMuúl ts'a'exte'ex múuk'an papaxk'ab!

- f. Le ken cha'antak pa' p'úulo'obe' ta na3il xooke', chuupe'ex yéetel u yich che' ka' ipa'ex!

K'UBEN TI' TEECH

llawil u boonilo'ob ku y'éesikteech a 3ka'ansa3 xook. Ts'ibt ti' 3unwáal 3u'une' ba'ax meya3il táan u beetik me3en paalal ku ts'ikto'on 3eets' óolalil, miatsil, 3anal, u kananta'a3 ba'alo'ob kuxa'an. Yaan a ts'ibtik xan ba'ax meya3il ma' tu ts'a'ikto'on uts kuxtalil.

Úuchben Tsikbalil: Ketlanil

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Ketlanil

ʔNico, xJulia yéetel xLupita táan u tuukultiko'ob tu biino'ob tu beeʔil tuuch utia'al ka' suunaʔko'ob tu kaaʔalo'obe'.

-Ts'óok in na'atik: wa ku pe'echaʔtiko'on le xta'miiso' wa to'on k biin táanil utia'al kanáantik yóok'ol kaab. iBey ʔump'éel ketlanile!-tu ya'alaʔ xLupita.

-ʔach beyo!-tu núuktaʔ ʔNico-iYaan k beetik le ketlamilo'!

Yaan k t'aanik tuláakal meʔen xi'ipalal yéetel meʔen xch'úupalal ka' u kananto'ob yóok'ol kaab, yaan k beetik ka' ya'abchaʔko'on ti' tuláakal México utia'al k tselik buka'aʔ xta'miis yaan ichilo'one'ex.

iJe'a wilike'exé'

yaan k biin táanili'!

U yóoxtuulilo'ob tu ʔalk'esuba'ob tu bin che'eʔo'ob ka' k'uucho'ob tu kaaʔalo'ob, ka' bino'ob tsikbal naats' ti' u naʔil xooko'ob.

XJulia t'aanaʔi:

-Yaan tse'ektik ti' meʔen xi'ipalal yéetel meʔen xch'úupalal utia'al u yokolo'ob ti' u kananil yóok'ol kaab. Ts'óokole' k tsolik ba'ax ʔach k'a'abéet k beetik its'óokole' paybe'entik le ketlamilo' utia'al k pe'pe'cha'atik le xta'miiso'!-ʔach t'a'aʔ t'aanaʔi!-Yaan k ts'a'ik oʔéeltbil ka' k'a'aʔ óoltak ti' tuláakal México, tu ya'alaʔ xJulia, táan u k'a'asik u yutsil kuxtal.

Ts'ó'okole' tu ya'alaʔ ʔNico:

-iYaan k na'atik tuláakalo'one'ex! ʔe' u páaʔtal k beetik paax, k'aayo'ob, boonilo'ob, óok'ot yéetel báaxal. iTáan k kaxtik u yutsil kuxtal!.

xLupita tu chukbesaʔ:

-ʔach uts kin wilik, ba'ale' yaan k p'isik máax ichilo'one'ex ma' tu pulik xta'miis.... ika' xiik táanil! Yaan p'it ʔo'oltik ka' éemelchaʔak u pu'uluʔ p'eenkech xta'miis ti' k otoch yéetel ti' k naʔil xook. iʔe' u páaʔtale'!

Uyóoxtuulilo'obe' páato'ob ʔunsúutuk mixmáak ku t'aan, ka' t'aanaʔ ʔNico:

-Bey ixtako', u biilal le p'isbailo' utia'al k éemsik u pu'ulul xta'miis. Le naʔil xook k ilik táan u yéemsik u pullik xta'miise', iLe kun náaʔaltik u chíikulil!

-iʔach beyo'!-papaxk'abnaʔo'ob xLupita yéetel xJulia.

-Utia'al k p'it ʔo'oltike' yaan k chich t'anik k láak'tsil wa ma'e' laylie' yaan u ts'a'ikto'on p'eenkech xta'miis -tu ya'alaʔ ʔNico.

-Ich naʔil xooke' ti' ken ila'ak wa ma' táan u pu'uluʔ p'eenkech xta'miis-t'a'anaʔi xLupita.

-iʔach ma'alob! iKo'ox meyaʔ!-awatchaʔo'ob ikil kiimak óolalil u yóoxtuulilo'ob.

Tu naʔil xooko'obe', xLupita, xJulia yéetel ʔNico tsikbalnaʔo'ob yéetel u ʔka'ansaʔo'obe', leti'obe' tu yilaʔo'ob ʔach kiimak u yóolo'ob le óolale' tu

xaachuba'ob u yáantiko'obe'.

Uláak' kiine', tuláakal meʔen xiipalal yéetel meʔen xchúupalal muuch'laʔo'ob tu táankabil u naʔil xooko'obe', ka tu ts'aʔo'ob u xno'oʔ k'abe' tu puksik'al yéetel u ts'ik k'abe' tu tuucho'ob, ka' tu k'aax t'aanaʔo'ob ʔe' u xaachikuba'ob u kanantiko'ob yóok'ol kaab; iBeyo' tu ʔo'osaʔo'ob u páayt'aanil ka' anchaʔak u ketlamil utia'al k tseelik xta'miis! iChuka'an u yóolo'ob ka' u náaʔaltiko'ob u yutsil kuxtal tak tu xuul!

K'UBEN TI' KAAJ

1. Xak'alte'ex ba'ax una3 u meentik 3untúul 3kanan yóok'ol kaab:
 - a. Yaan u ye'esik ma' táan u manik ba'alob, mi táan u xuupik ti' ba'alo'ob ku loobiltik u wiinklil wa yóok'ol kaab.
 - b. Ma' u manik ba'alob ku ko'onol to'obilcha3a'ano'ob.
 - c. Ka xiik maan ti' u kiiwikil tia'an tu kaa3al.
 - d. Ma' una3 u ya'ala'3 xta'miis, chéen xiix k'aabéet k a'alik, ts'o'okole' yaan k ilik u ka'a meya3 ti' to'on.
 - e. Yaan a tsolik ti' a láak'tsil ma' u maniko'ob ba'alo'ob chéen 3unsúutuk ku meya3e' ts'o'okole' ku pu'ulu3, beyxan yaan a tsolik ba'axten táan a kanantik yóok'ol kaab.
2. Ka' p'aatak ta poole'ex u 3eets' t'aanil te'exé 3kanane'ex yóok'ol kaab le ta k'a'3 óolta3 tu 3op'éelil tsikbalil "K'a'ase3 ba'ax a wo3el " te' analte'a.

iTene' me3en xi'ipalen, mexicanoilen,
tene' 3kananen Yóok'ol kaab wa
iTene' me3en xch'úupalen, xmexicanailen,
xkananen Yóok'ol kaab!

3. Ma' túubske'ex u tsiikil 3kanano'ob Yóok'ol kaab: a xno'3 k'ab ta puksik'al, a xts'ik k'ab ta tuuch.

4. Xak'alte'ex le páayt'aanila'.

KETLAMIL MINA'ANUXUUL

Ku páayalt'anta'as tuláakal chan xi'ipal yéetel chan xchúupal jKanáanilo'ob ti' Yóok'ol Kaab tu yáax xookiis Primaria ka' táakpaño'ob meyañ ti' tu nañil xooko'obe' utia'al k éemsik le buka'as yaalab xta'miis k jo'oksik ti' jump'eel ja'abil xook.

➔ U Jeets'il:

1. Je' u páajt'al u táakpaño'ob tuláakal meñen xooknáalo'ob.
2. Unañ u muuch'talo'ob jKanano'ob yóok'ol kaab ka táakpaño'ob meñen xooknáalo'ob tu yáax xook primaria.
3. Unañ u táakpañañ meñen xi'ipal yéetel meñen xchúupal mexicanosilo'ob ka' u k'aasiko'ob u ch'iibalo'ob.
4. Utia'al k éemsik tak chúumukil tuláakal ba'ax ku pu'ulule', unañ a beetik:

- a Kanáant ba'ax ka manik yéetel ba'ax ka xuupik.
- b Múul tsikbalnañe'ene'ex.
- c Yaan k k'a'aytik bix táan k áantik ka'a ma'alobchañak yóok'ol kaab.
- d Yaan k jo'osik boonilo'ob, k'aayo'ob, paaxo'ob, úuchben tsikbalil, tuláakal uts meyañ ka' k na'ateñ táan k loobiltik k kuxtal.
- e Cha'anil, oochel, boonil ka' u p'aat u e'esajil k múul meyañ utia'al k éemsik u pu'uluñ xta'miis.
- f Yaan k p'iisik buka'as xta'miis táan k pulik beñlae' ts'o'okole' k ilik wa éemiñ ti' jump'eel ja'ab.
- g Ts'iib a nañil xook tu kúuchil Ñam, wáay mexicanoil: www.defensoresdelanaturaleza.mx wa ta nañil xook.

Úuchben Tsikbalil: A pe'échak'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

A pe'echak'

Táan u xiimbalo'ob u ʔkanáanil Yóok'ol Kaab yéetel Ñam tu ʔaal ʔa'il k'aaʔnáab tu noʔ Kaaʔil meʔen paalal, táan u báaxalo'ob ikil u ʔeechiko'ob u ʔaats' le ʔa'o'.

-iʔach náays óolal k báaxal yéetel ʔa'!-ku ya'alik xLupita.

Meʔen paalalo'ob táan u yáalkabo'ob tu ʔaal ʔa'il, ku p'atiko'ob u pe'echak yóok'ol le chíuul sa'an lu'umo', ba'ale' ku taal u ʔaats'i le ʔa'o' ku púusik.

-Ñam, ma' tu páaʔtal in p'aatik in pe'echak' tumen ku púusta'aʔ tumen le ʔa'o'-tu ya'alaʔ xJulia.

-Lela' u ka'ansaʔil yóok'ol kaab-tu tsolaʔ

le t'úulo'-Ku puusik k pe'echak' p'aatik yóok'ol lu'um tumen utso'on. Ma' ʔe'elbix k tuukul yéetel k na'ateʔ mixbik'in ku sa'ataʔ. Tumen ʔach uts tuláakal ba'al kuxa'an-tu núuktaʔ Ñam. Ts'o'okole' tu yilaʔ le k'aaʔnáabo' ka' sa'at u yich ikil u cha'antik u ʔats'uts boonil chíooʔ. Wa mina'an k na'ateʔ ʔach istikyaʔ u púusta'aʔ k pe'echak k p'aatik yóok'ol kaab, ba'ale' u yóol k puksik'ale' ʔach séeba'an u sa'ataʔ.

-ʔMáakalmáak k pe'echak' p'aatik? -tu k'áataʔ xLupita.

-Lelo' u loobil k p'aatik yóok'ol kaab. Beyxan ku ya'alale' pe'echak' ecológica-tu núuktaʔ

Ñam-. Pe'echak'e' ku yaantiko'on k ilik tu'ux ku máan ñuntúul máak. Tumen ku yila'aš tu'ux pe'echak'ñañi' beyxan tu'ux ku biin ka'achi'.

Meñenpaalalo'obe' táan u cha'antiko'ob beyxan táan u tuukultiko'ob le t'aano'.

-Ko'ox tukultik ba'ax ku yúuchul yéetel le ja'o' le ken meyañnak ti' to'one'- tu ya'alaš Ñam.

-Tene' mixjump'eel pe'echak' kin p'aatik---tu núuktaš xJulia---ma' uts' tin t'aan ka' p'aatak ch'uululi'.

Ñam che'enañi' ka' tu ya'alaš:

-Pe'echak'e' ma' chéen a p'aatik ch'uul tu'ux yaanecho', unaš a wilik buka'aš ja' ta xuupaš, tu'ux bini' je'elbix ka' tukulteš le ja'as táan a ñantiko' buka'aš ja' tu xuupaš ti' jooyab cháak wa u ja'il ch'éen, buka'aš ja' k'aabéetchaš ti'ob ti' le kolnáalo'obo' ka' páašchašak u bisa'al koonbil utia'al u naats'aš teeche ka' a maaneš. iChéen táan in tsikballtik teche', ts'o'ok in ka'anaš!

-Meñenpaalalo'obe' ñach t'uubulo'ob

táan u yu'ubiko'ob le tsool t'aana'.

-U ñaañile' u xu'upul ja'e ma' ñach ya'abiš ma' tu keetik wa ka manik jump'eel ch'ušuk to'obilchañan-Laylie táan u t'aan Túule'-Jump'eel chan to'obil ch'ušuk ñach p'eenkech xta'miis ku p'aatik tumen unaš u meenta'aš u to'obol, yaan u bisa'aš koombil, lelo' ku xuupik ya'ab ja'. Ko'ox tukultike' u paak'alta'aš ñunkúul ja'aseš tak ka' u chuuk u p'iisil ñunts'iit ja'as, ma' bey u yúuchuš ti' jump'eel to'obol papitas ku chukik u nošochil jump'eel ka'anal nañil meyaš-tu ya'alaš Ñam-Ma' tu keetikuba'ob.

T'aanañi' ñNico:

-Mi le ku taal ti' jump'eel papita ku uts tséentiko'on ñma' waaš beyi'?

-iMa'!-tu núuktaš xLupita.

-Ma' paatali, jach ts'o'ok u k'askuntik yook'ol kaab beyxan ti k wiinklil. Tu chukbesa' xJulia.

-Ba'ale, jBix a wo'éeltik lelo'? -Tu k'aata' jNico, óoli' chan su'ublak.

-In wo'éel tumen tin k'aasa' le ba'ax tin

kaana'jo', tu núukta' xJulia-In wo'éel ka'achi', ba'ale' tuuba'anten. Tin k'aasa' in ch'iibal. Be'lae' in wo'éel le pe'échak kin in p'aate' chéen u yutsil in na'at yéetel u yutsil in wóolutia'al ma' in túubsik mixbik'in.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Yéetela jka'ansa jxook, jók'ene'ex táankabil, tséel a xaanabe'ex ka' a wile'ex bix u p'áatal a péechak yók'ol le lu'umo'.
2. Ta wotoche' k'áat u áanta jil a láak'tsil, ts'ó'okole' boon u táaxil a wook' ka' a taak'e j ti júnwáal ju'úne', le ken tiijike' ka bisik ta na jil xook.
3. Yéetel u áanta jil a jka'ansa xooke' yaan a beetike'ex jup'éel be j yéetel tuláakal le xta'miiso' jók' ta na jil xook, tu tséele j ts'a'ex u boonil u péechak a wooke'ex ts'ó'okole' ka k'áatik ti' ka' jo'osa'ak a wochel.

Tu k'aayil jeets' óolal

- a. Ichile'exé tsikbalnene'ex ba'ax tak a p'aatik ti' yók'ol kaab.

9

Úuchben Tsikbalil:

Je' u yaantaŕteech kiimak
óolalil wa ka ts'a'ik u áantaŕil
ti' a wéet baatsili'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

ʔe' u yaantaʔteech kiimak óolalil wa ka ts'a'ik u áantaʔil ti a wéet baatsili'

-ʔa woʔéel ba'ax táan in tuklik xLupita? -Tu ya'alaʔ ʔNico-U meyaʔil ʔkaanan Yóok'ol Kaab ʔach k'aabéet ka' táakpaʔko'on tuláakal mexicanosil. Wa ma' éetailo'one', teeche ka biin ti uláak'beʔ, beyxanwauláako'obxaak'paʔa'ano'ono' mi ma' u páaʔta p'iit ʔo'oltik ka'achiʔ iʔach uts múul aniko'on!-tu ya'alaʔ-Táan a wilik, yéetel le ketlanilo', tuláakal xooknáalo'ob táakpaʔano'ob, ma' chéen u ʔKananil Yóok'ol Kaab, beyxan tatatsilo'ob, xna'tsilo'ob yéetel ʔka'ansaʔ xooko'ob-chan ʔeets' u t'aan ka tu ya'alaʔ-ʔTáan wáaʔ a wilik bix muuch'chaʔo'oni'?

xLupita tu núuktaʔ:

-Tuláakalo'one'ex t'ilaʔ ʔach k'aabéet utskintik u beʔil kuxtal, ma' tu páaʔtal cha'ik u tiij' u Tuuch Uʔ mix u Tuuch Yóok'ol kaab, ʔe' k kiimile'

tuláakalo'one'ex.

xJulia táan u yu'ubik le t'aano'.

-U k'aasile' chéen yóok'ol wiinikil táan k ch'é'eʔe'

-Tu chukbesaʔ u t'aanil-ʔe' u ch'é'eʔe' che'ob, ba'alcheo'ob, ch'iich'o'ob, chan siiniko'ob, etskunaʔ ʔa'il, wiitso'ob, chak'an, nukuch k'aaxo'ob...tuláakal-óoli chan ʔaak'aʔ u yool-Kin tuklike' ma' táan k p'aatik u yúuchul tumen táan k kanáantik le xuup k beetiko'. -Ma' chéen ka'

k tookti' u kuxtalil Yóok'ol kaabe' utia'al u ts'ik
to'on kiimak óolalil chéen ñunsúutuk. iLelo' ma'
tu beeli'!

xLupita tu ya'alañ ti:

-Ko'one'ex k meyañ. Yaan k ilik wa le xta'miis
ku jóok'ol ti k nañil xooke' táan u yéemeñ. Jach
istikyañ, ba'ale' ñuñump'iitile' táan k biin táanil.

ñNico tu chukbesañ u t'aan:

-iMa' tu xaantañ utia'al k'aañ óoltik
máakalmáak nañil xook jóok' táaniñ! Jo'olñeake'

in xna'tsil tu tsikbaltañ jach kiimak u yool
tumen tu na'ataño'obe' ma' unañ u ma'anañ
ba'alo'ob to'obilchañ'aan chéen ka' pu'uluk u piixil.
In xna'tsil ku niib óolkunsikte'ex t tuklañ ti' u yutsil
kuxtal tuláakalo'one'ex.-iTin tsikbaltañ ti' jach
k'aabéet múul meyañ tumen u ka'ansañil Ñam!.
Tin tsikbaltañti' bix u xiik'nalo'ob ch'iich'o'ob ku
bino'ob táanxelil kaañ tsolentsol ikil u xiik'nalo'ob
ka' u ñeechikkunsiko'ob le k'amk'am iiko'. Ichilo'obe'
ku jó'osiko'ob máax ku bin táaniñ ma' tu
ba'ate'iltikubáalo'ob tumen u yoñelo'obe' unañ u
biino'ob muuch'la'aniloób-tu ya'alañ.

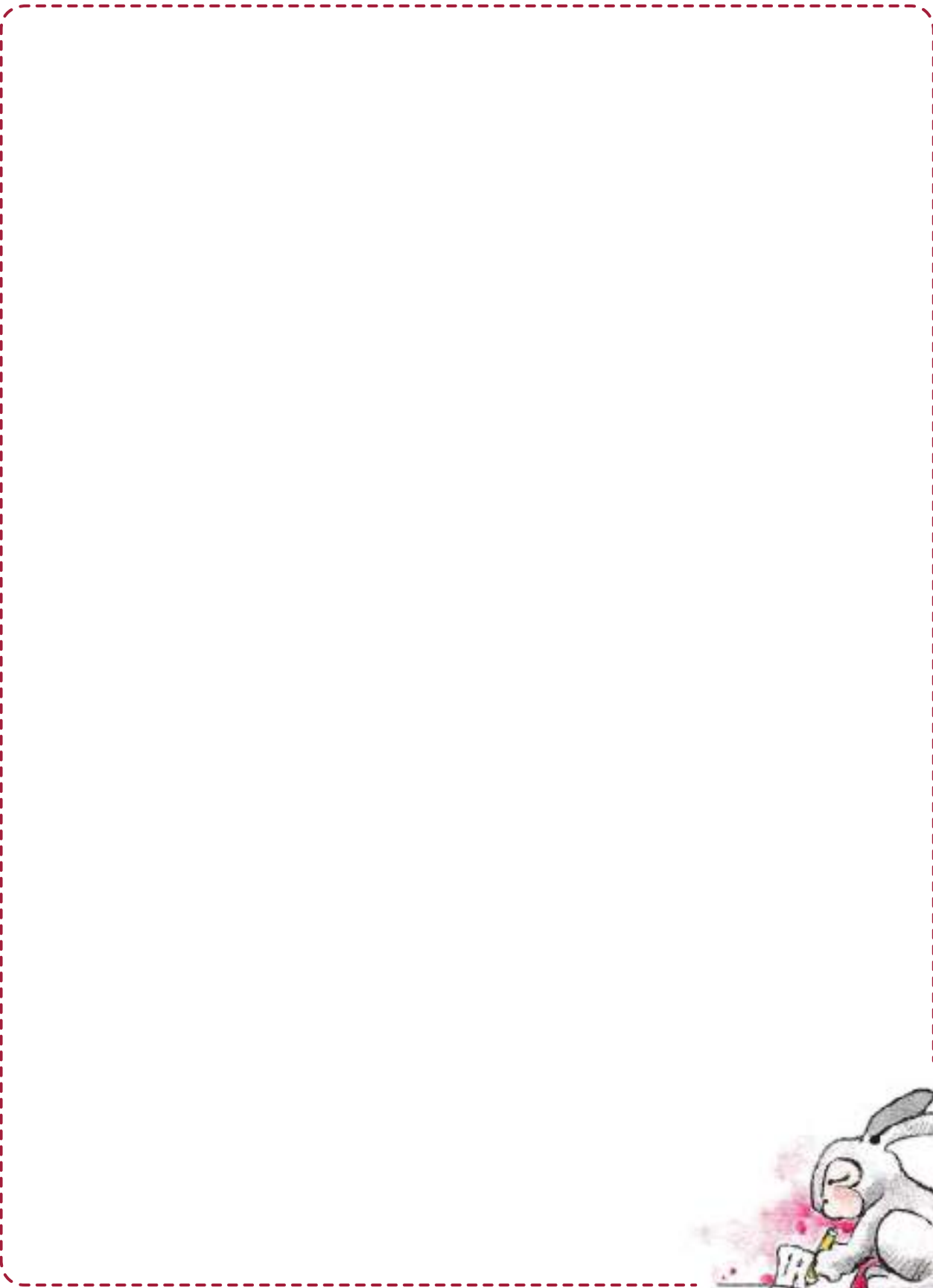
Táan u mooliko'ob xta'miise', ka' t'aanañ
xLupita:

-Lelo' uláak' ka'ansañil ku siikto'on yóok'ol kaab,
Je' u yaantañteech kiimak óolalil wa ka ts'a'ik u
áantañil ti' a wéet baatsili'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Jók'ene'ex táankab utia'al a cha'antike'ex le che'obo' yéetel le ka'ano'.
2. Maach a k'aabe'ex ka a tsoola'ba'ex je'bix u tsolikuba'ob le ch'iicho'obo' le táan u xiik'nalo'obo'.
3. Muuch'kinsaba'ex bey jump'eel kaa'talile', péekse'ex a k'aabe'ex bey táan a xiik'nale'exe', je' a wilike'exe' yaan a kuuchle'ex ti' le uláak' táankabo'.

10

Úuchben Tsikbalil: U cha'antañil Uó

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U cha'antaʔil Uʔ

Suutnaʔo'ob tu Noʔ Lu'umil Paalal, u ʔkananil tu yilaʔo'ob le áak'ab ku taalo' u p'is utia'al u cha'antaʔ tuulis Uʔ, tu tukultaʔo'obe' ʔe' u kaxtiko'ob u wiimbail t'u'ule'. ʔNico tu ya'alaʔ ti' u éetailo'obo' ka xi'iko'ob tu kúuchil u nool tumen ʔanp'ík'e'en u chiikpaʔaʔ uʔ yéetel éek'o'ob. Ichilo'obe' ku múul biiskuba'ob, le óolale' bino'ob xiimbali' ka' u cha'antiko'ob u ʔats'utsil áak'ab.

Tuláakalo'obe' muuch'laʔo'ob ka' káaʔ u tsiikilko'ob nool tu tséele' tia'an ʔuntúul chan kokox tsiimin. ʔach utschaʔ tu yiich ʔNico tumen ʔach ʔats'uts. Uláak'o'obe' káaʔ u meentiko'ob ba'alo'ob ʔaantbil, bey túuno' ka' t'aanaʔi' u Nool:

-Chan kokox tsiimine' ma' úuch siiʔilki', ʔach in yaʔkumaʔ. Tuláakal ba'alche'ob aalak'tike' k éet baatsil, k suku'uno'on yéetel leti'obe' tumen ti' to'one' yaan u kanáanil ka' kuxlako'ob ma'alob.

-ʔBa'ax ken a beeteʔ yéetel, Nool?-tu k'áataʔ ʔNico.

-In ka'a' in kanáante' in tséente', in ts'aake' wa ku k'ó'a'anta' beyxan yaan in yayantike'-tu ya'ala' le no'och máako'-. Le ken no'ochcha'ke' beyxan muuk'cha'ake', je' u yaantikene' ka' u kuuch ba'alo'ob aaltak, beyxan je' u páa'ital u kuuchikeche', tumen teche' paalech. Mixbik'in ken a jaats'e' yaan a wilik ma' u k'ó'a'anta' beyxan ma' ts'a'ik u kuuch ka' máanak u aalil.

-¿Bix u k'aaba'?----tu k'aata' le me'en xi'ipalo'.

-Ma' in tukultiki'.

¿Nicoe' táan u seen cha'antik le ba'alche'o ka' tu ya'ala':

-Chan kokox tsiimine' bey sakpose'ene', yóok'lal le u'ó' ku léembalkunsik... ¡Platero kin in t'aane'!

-¡Jach máan uts!-tu ée'enta' u nool-Ku

jaak'al in wóol ikil a tsikbaltik teen, tumen jach be'lae' yaan in ts'a'iktech jump'éel siibal-ka' tu k'uuba' ti' jump'éel analte'.

¿Nico tu p'ila' u yiich. U k'aaba le analte'o "Platero y yo" u ts'iibil Juan Ramón Jiménez. Me'en xi'ipale tu ts'a'a' u niib óolal ti' u nool ka' tu méek'a' le chan kokox tsiimino'.

Ts'o'okole' naats'cha'ob ti' u'ulabo'ob ka' tu yu'uba'ob u t'aan xJulia yéetel xLupita yóok'lal u yúuchben tsikbalil náhuatl ku ya'alik yaan u tuuch U'. Me'en xch'upalal tu ya'ala'ob yaan juntu'ul t'u'ul p'ookokba' yóok'ol u' utia'al u kanantik yóok'ol kaab. jach kiimakcha' u yóolo'ob! Bey túuno' ts'aab ti'ob jump'éel nu'ukul náach ich ka' u cha'antiko'ob le t'u'ulo'. Yaane' tu yila'ob, uláak'o'obe' jach istikya' ib'a'ale' tuláakallo'ob tu yila'ob!. Tatasilo'obe' tu tsoola'ob u je'eláasil jeelbesabil le u'ó' yéetel bix u jeelpa'kunsik tuláakal u kuxtalil yaan yóok'ol kaab.

U yóoxtu'ulilo'ob jKanáan Yóok'ol Kaab tu múul cha'antikuba'ob. Tu yila'ob le u'ó' ti' yaan Nam chak'ichcha'i' ka' tu tiich'a' u k'aab utia'al u ye'esik t chuuka' u náa'alil k múul meya'.

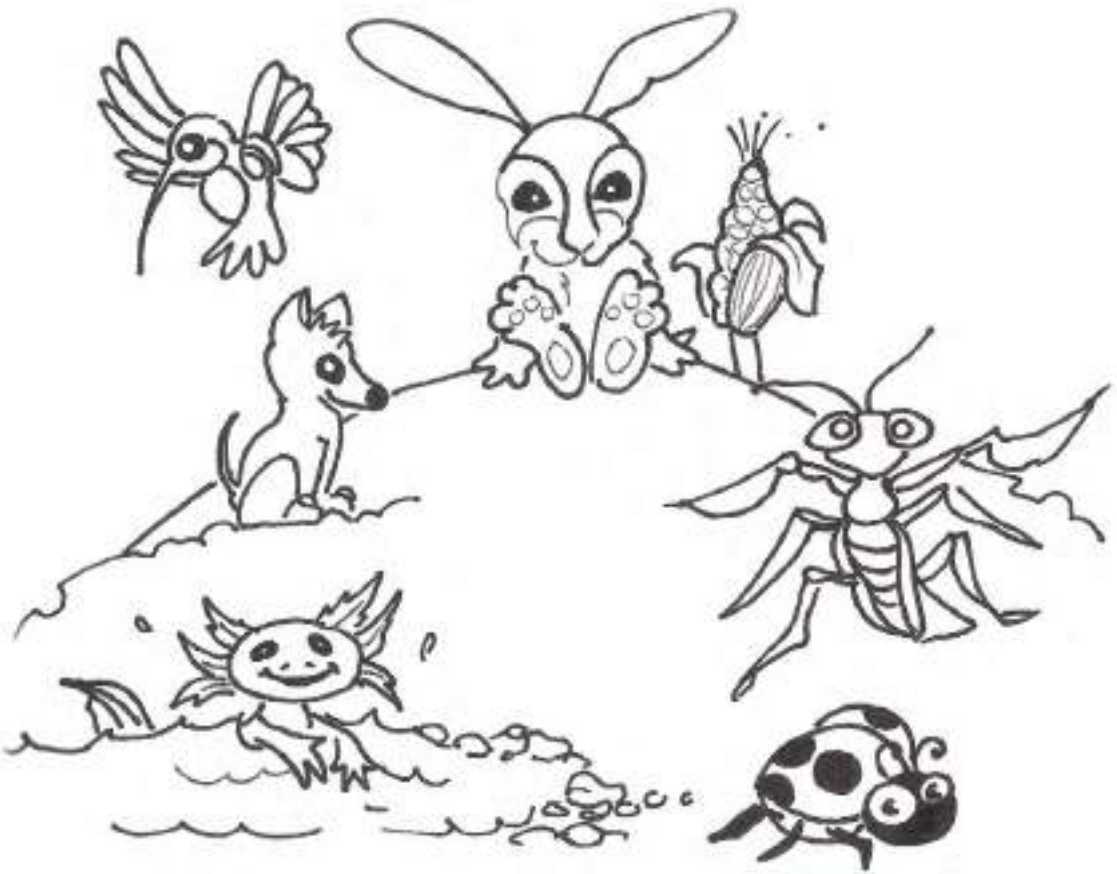
K'UBEN TI' KAAJ

1. ŷTs'ók wáaj a wilike'ex ŷuntúul kokox tsíimine'?
2. Tsikbalnene'ex máakalmáak a waalak' ba'alche' kajakbal ta wotoche'ex.
3. ŷYaan wáaj u k'aaba' tuláakal le chan ba'alche'obo'?
4. A ŷka'ansaš xook kun u tsilbaltik te'ex bix u ŷeelpašaj ŷuŷump'ítil le ušó'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Múul pa'ate'ex yéetel a láak'tsil ka' anchašak u Tuulisil uš ts'ókole' kaxte'ex u wiimbail le t'úulo.
2. Tsikbalt yéetel a láak'tsil buka'aj ŷats'utsiš ka' anchašak ŷuntúul t'úul uš ts'ókole' wáay.
3. Boon a éetailo'ob kiimak u yóolo'ob ku ts'a'iko'ob u áantašil ti u yéet kašnáalilo'ob.

11

Úuchben Tsikbalil: Náaʔalchaʔ kuxtalilʔ

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Náaʔalchaʔ kuxtalil'

ʔNico, xLupita yéetel xJulia ma' tu tukulchaʔo'obe' ba'ax ken úuchuk.

Ti' u noʔ kaaʔil yéetel ti' u chan kaaʔil México chiikpaʔchaʔ p'eenkech meʔen xiipalal yéetel xchiúupalal ʔkanano'ob Yóok'ol Kaab, Éemelchaʔi ti' chúumukile' u pu'uluʔ xta'miis.

Naʔil koonole' tu xuulaʔo'ob u koniko'ob ba'alo'ob to'obilchaʔa'ano'ob, káaʔ u koniko'ob u yiich paak'al ich kool xma' to'obilchaʔa'ano'obi'. Kaʔnáalilo'obe' ma' tu k'amiko'ob u maano'ob ich plástico beyxan k'iíwiko'obe' tu chá'aʔo'ob u muuk'il u koonolo'ob ʔe'elbix úucheʔ. Meʔen paalale' ʔach táan u kanantiko'ob ba'ax ku ma'anaʔ ichil u láak'tsilo'obe'. Yaane' ma' tu chá'aʔo'ob u yóokoʔ ʔanal ma' uts ti' u wiinklil máak.

ʔach uts ti' tuláakalo'on, tumen tu xuump'ato'ob u maniko'ob ʔanal ma' k'iis. Beyxan éemchaʔiʔ u yuuk'ul Siis boox ʔa', tak koolnáalo'obe káaʔ u koonolo'ob. Tuláakal láak'tsilo'obe' takchaʔ u yuk'iko'ob u ʔa'il abal, pichi', ya', beyxan kakau tu'ux u taal u ʔaaʔil le chukwa'o'. Le ʔmeen chíuʔuk waaʔo'obo' ku meyaʔtiko'ob trigo, chíuʔukil yéetel ʔe' ku táanalta'aʔ ich México, ku koniko'ob ti' nukuch xaako'ob ts'aba'a'ano'ob yóok'ol t'inchak balak' ook, iseten ki' u bookil ku yu'ubaʔ tak u náachil kaaʔ!

Tu káaʔbesaʔo'ob u meyaʔil kool tumen meʔen paalalo'obe' káaʔ u k'áatiko'ob waaʔ, sopas, esquites, nal; ʔach ki' tu chi'ob ts'o'okole' ʔach uts' ti' u toʔ óolalil. Ma' tu yila'aʔ xtokoy lu'um, tuláakal táan u meyaʔta'aʔ tumen meʔen

paalale' chéen u k'áat u ñantiko'ob ba'alo'ob uts.

iTu nañil xooko'ob México káaš ñump'éel nonoñ
jéelbesalil! U ñKanáanil Yóok'ol kaab ñach tu
xaachuba'ob meyañ tumen ma' chéen ken u
ya'alo'obi' yaan u ye'esiko'ob ti' le xuup maano' ku
meentiko'ob. Juñump'iitile' tu xuulaño'ob ma' u
yoksa'añ ich nañil xook ñanal to'obilchaña'an.

Bey ñump'éel báaxal t ilañe! Beetchañi'
k'aayo'ob ka' u paaxo'ob banda, mariachi yéetel
orquesta, Beyxan u meyañil k'at. U chiikulil
U chiikulil "Mina'an u xuul" ets'ekbañ ich nañil
xooko'ob.

Meñen xiipalal yéetel meñen xchúupalal ku
ik'ilt'aano'obo' u ts'iibilo'ob, ku meenchañañ
boonilo'ob tak óok'ot ku meenchañañ utia'al
xna'tsil Yóok'ol kaab. Le ñkanano'obo' yaane'
ña'ato'ob, tu xaakla'antiko'ob ba'ax táan u
p'aatiko'ob yóok'ol kaab le wiiniko'obo', beyxan
ñach séeba'an ku yoksiko'ob uts tuukul ti' u yéet
baatsilo'obe'.

iMuuk'a'anchañiñ u kuxtalil kañnáalo'ob! Tu
tséelaño'ob u báaxalo'ob ti' cha'an, celulares
tumen tu yilaño'ob ñach ku kiimakkunsik u yool u
kananta'añ u kuxtalil yóok'ol kaab. Ichil le ketlamilo',
náañalnañi' u kuxtalil yóok'ol kaab, p'aato'ob
paachiñ le xta'miiso!

Juñump'iitile K xna'tsil Lu'ume' tu biin u

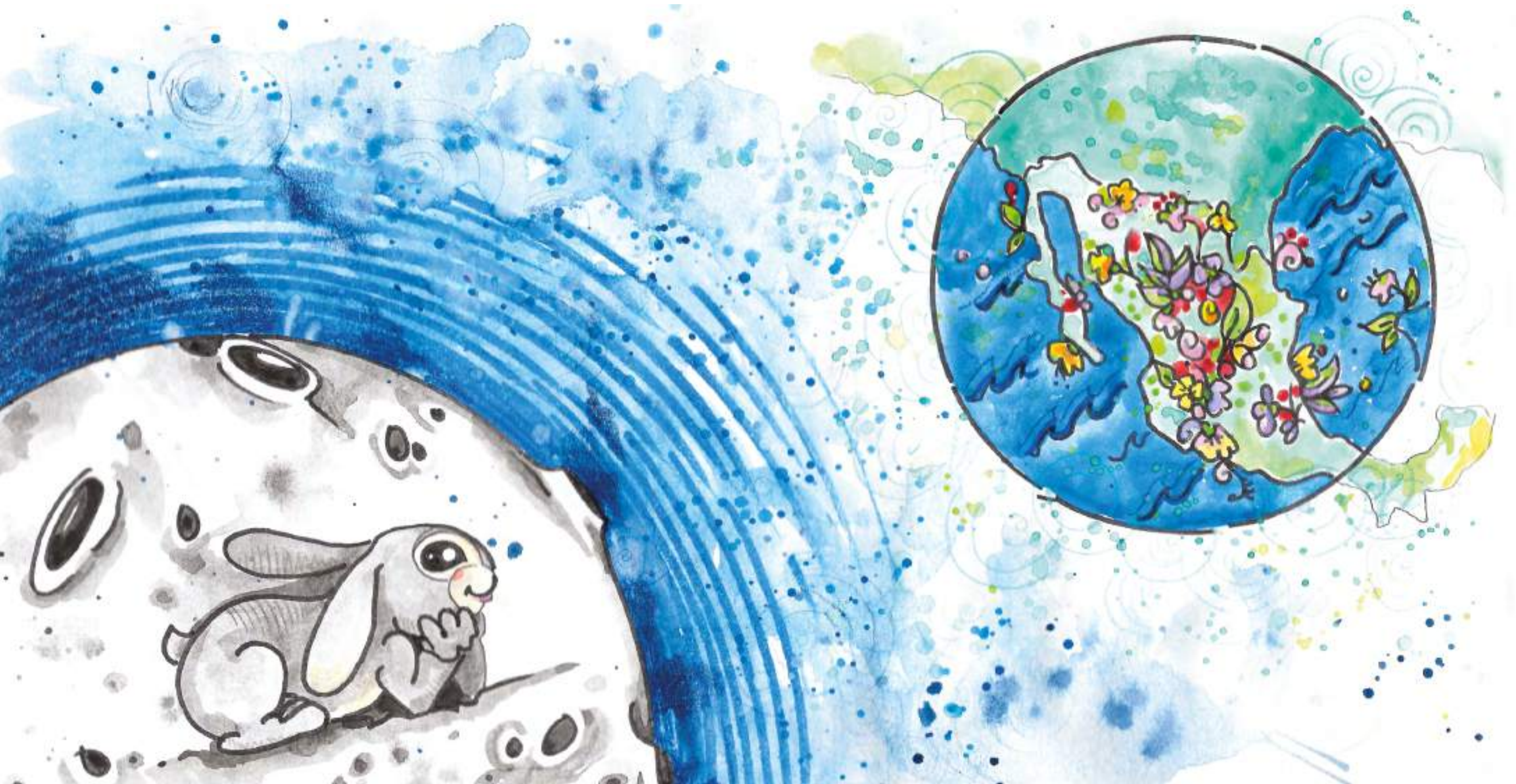
yutskintikubañ, ka' káaš u maañantik u nu'ukul,
beñlae' ma' keetel ku k'áatañ ti', tso'okole' ya'ab
ba'alo'ob ku k'aamik.

Óojela'anchaǎi' tǐ uláak' táanxel kaaǎo'obo' ba'ax taan u yúuchul México, ǎe'elbix tu tukultaǎ xNa'tsil Lu'um, káǎbesaǎiǎ u Múul kuxtalil yéetel tuláakal ba'al kuxa'an, beyxan uláak'o'obe' káǎ u meyaǎo'ob xan.

Ñam muusik'naǎi' tu ts'úuǎ Uǎ.

-Buka'aǎba'alo'ob ts'o'okkchukik, chéen yóok'la tu na'ataǎo'obe' buka'aǎ loob táan k beetik tǐ yóok'ol kaab-tu ya'alaǎ tǐob tǐ u kaǎnáalil u Noǎ Lu'umil paalal iǎach beyo', yaan k chiimpoltik u t'aanil xNa'tsil Lu'um ts'o'okole' ko'ox túubsik le xuupilo'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Jach k'a'abéet o'éeltike' wa paa'cha'jo'on k'éemsiik tuláakal le ba'alo'ob to'obilcha'ja'ano'ob ti' k na'jil xook. Ts'iibte'ex máakalmáak piix ju'unil ku pu'ulu' u le ken jóokke'ex báaxali'.

A JKA'ANSAJ XOOKE'EXE' YAAN U YE'ESIKTE'EX BA'AX KA PUULKE'EXI'

KA'ACHIS

BEJLAE'

2. K'áatee'ex ti' a jka'ansa'j xooke'ex yaan a máane'ex táanil le k'iin ku k'iimbesa'a'j u lakamil a na'jil xooke'ex ka'a a wa'ale'ex wa éemcha'jij xta'miiso' ts'o'okole' tsoole'ex ti'ob ba'ax una'j u meentiko'ob utia'al u jéets'e'j u pu'ulu'j ba'alo'ob yóok'ol kaab.
3. Ichil le k'iinbesa'jilo' u jkananil Yóok'ol kaab yaan u k'ayiko'ob "Son de la tierra" una'j a ts'ikike'ex k xNa'tsil k lu'umil.
4. Le ken ts'o'okoke' ka múul méek'kaba'ex u chiikulil tuláakal ka biiskaba'exi'.

Xuul t'aanil

K-no3lu'ume' yaanti' u aayik'alil ba'alo'ob kuxa'anil beyxan u 3e3éelasil úuchben miatsil ku chiikpa3a3 ti' ya'abach ba'axo'ob 3e'ex 3e3eláasil paaxo'ob yéetel u 3e3éelasil máasewal t'aanilo'ob. Ka' 3ats'utschaja3ak u yu'uba3 le úuchben tsikbalo'oba', t- ch'aa3 u paaxil Fonoteca ti' Instituto Nacional ti' Antropología e Historia, beyxan u paaxil túumben 3-paaxo'ob mexicanosilo'ob utia'al a wu'uyike'ex u paaxil México layli'e kuxa'ane'. Kaabale' ku chiikpa3al u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ex u paaxil. U 3oron ts'iib meenchaja3aan yóoklal 3untúul aba3eño purépecha Alfonso Morales yéetel u múulpaaxil San Antonio de Charapan, Michoacán.

U k'aaba' le paaxo'	U k'aaba' le disco	E3ecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Vinnete	Óokom óolal u 3uum paaxilo'ob, K'aayil yéetel paaxil yóolal kiimil	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca ti' INAH
3obon ich	iAy táan u biin...! U arpail no3ol Michoacán	Alfonso Martínez Peñaloza. U meya3il ti' de Desarrollo Cultural Regional ti' Tierra Caliente
Huilota	U 3-K'aayilo'ob: Alfonso Peñaloza González, José García Abarca.	U k'aayil: iAy, táan u biin...! U arpail no3ol ti' Michoacán. U meya3il ti' desarrollo cultural regional ti' tierra caliente
Tu'ul	Ariles yéetel más Ariles, u ba'ache'ilo'ob tu paaxil 3arocho	U paaxil che', u analte'il ba'alche'ob tu paaxil 3arocho, Ts'iibta'an tumen Caterina Camastra beyxan boona'anil tumen Julio Torres, ediciones El Naran3o
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Aba3eño xma' k'aaba'	Muuch' paaxil San Antonio, ti' Charapan, Michoacán	Alfonso Morales. Tu meya3ta3, Archivo particular tia'an ti' purépechas ti' Charapan
Maladie	Ché3ere	Villa trópico, Fonarte Latino
x- María Terolerole	U paaxil che'	U paaxil che' URTEXT
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
U óok'otil kée3 Cocorit, Sonora	Máasewal paaxil Tu no3ol-lak'in 05	U ye'esalil paaxil tu no3 ku'umil México INAH 05
U k'aayil yakuna3, Navo3oa, Sonora	Máasewal paaxil Tu no3ol-lak'in 05	U ye'esalil paaxil tu no3 ku'umil México INAH 05

Kiitam	U paaxil u no3 lu'umil Michoacán	U kiimák óolalil ti' Tierra Caliente. Sones tu lu'umil Michoacana. Alborada Records
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Jobon ich	iTáan u biin...! U arpail no3ol tu no3 kaa3al Michoacán	Alfonso Peñaloza González. Programa de Desarrollo Cultural Regional de Tierra Caliente
Aba3eño	Chan xnook'ol Korkobi	
U óok'otil Moctezuma; Velación	Xochipitzahua, chan lool	Juan Manuel y Domingo Cerón, Mateo Hdz. Cerón u ye'esa3il paax INAH 45
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
In paaxil Wa3tat (u paaxil u kaayil espada)	U paaxil huaves wa mareños	U ye'esa3il paaxil tu no3 lu'umil México INAH 14
x-Cirila	A3 paaxilo'ob Yolotecuani	U paaxil Tarima tu no3 lu'umil Guerrero, Agave Music
Xchika'	U yiich U3	Ché3ere, Alonso Bor3a
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
No3och óok'ot, U yóok'otil néeno'ob	U ye'esa3il paax tu no3 lu'umil México	Tenek wa Huastecos ti' Tampate, San Luis Potosí Francisco Guzmán: Arpa. U ye'esa3il paax tu no3 lu'umil México INAH 01
U k'aayil a3-chuk kay	paaxil	Niño Kuanhari Martínez Olvera. Autora: María Elena Walsh. U yuumilo'ob le paaxo'
Jach kiimák óolalo'on	Pindékuecha	U yuumil: Julio Granados. Pacmyc, Unidad Regional Michoacán ti' Culturas Populares. SEP, SECUM, CONACULTA

ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
Makuli-San Juan	U máasewal paaxil tu no3 lu'umil Chiapas	Tzotziles ti' San Juan Chamula. Fonoteca del INAH, 05
Nombre no registrado	Costeñoso'ob ti' Coahuayutla, Guerrero	
Rodolfito	Ecos del Sur	Yolotecuani. U a3 paaxil: Isaías Salmerón FONCA 2015
ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
Áak	Stidxa irunda guendanabani ne guenda guti sti binni zaa	Fonoteca del INAH 25
Chan costeña	Ka wa'alik...	Yolotecuani. K'aayil yéetel k'aayilo'ob tu no3 kaa3il Guerrero. Fonarte latino
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
Tirón	U 3ats'utsil u paaxil Norestense	Fonoteca del INAH 29
A3 túusbe3 t'aan ti' u yóol máak	Saxofón electroacústico tu no3 lu'umil México. Omar López	U yuumil: Jorge Calle3a. Urtex. CONACULTA, INBA, Robertos Winds, NAXOS
Tak uláak' kiin chan mukuy	Ché3ere	U yiich U3
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
Huecanías, u k'aayil ya3kuna3 nahua	Ma' tun kiimil in k'aayilo'ob U ye'esa3il paaxil México	Chan xch'úupal Zenaida Vargas, Fonoteca ti' INAH 36,02
A3au 3-kot	U yóok'otil yóok'ol che', Nuevo Carrizal ti' Arteaga	U meya3il ti' desarrollo cultural municipal 2005-06, Secretaría de Cultura de Michoacán
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Jach kiimák óolalo'on	Pindékuecha	Pindékuecha
Le Mantense Tuba'ancha3a'an	Tomás Gómez Valdelamar	In Huapangos. FONCA 2010

